

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՆԶԵԱՆՑ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Զմիւռնիոյ առաջնորդական պաշտօնէս հրաժարելով
և ի Պօլիս գալով՝ բնակում էի ի Գըզըլ-Թոփրակ, Զմիւռ-
նացի Սերովրեան Գալուստ Աղայի ամբարանոցումն, որ
շրջապատուած էր այգեստանով և մրգաբեր ծառաստանով։
Գալուստ Աղայ, առևտրական ասպարէզէն քաշուած, ա-
ռանձնական կեանք էր վարում. ես ընկերացայ իրեն, իւր
յատուկ հրաւիրմամբ, զի արդէն վաղածանօթ էր ինձ։
Ամուրի էր նա, մաքրակենցաղ, ուղղամիտ և ընկերական
յարաբերութեանց մէջ աննենգ ու հաւատարիմ։ Այս ազ-
նիւ բնաւորութեամբ էր, որ իբր միջնորդ առևտրական
մեծամեծ տանց, կալուածատէր եղած էր և ի կենդանու-
թեան իսկ ամենն կտակած էր իւր այրի քրոջն, որ բա-
րեհամբաւ զաւակաց մայր էր ի Զմիւռնիա։

Մետասանամեայ առաջնորդական հովուութենէ զինի՝
արդէն կարօտ էի մենաւորական կենաց սփոփման և կազ-
դուրման։ Նախախնամութեան մատն էր անշուշտ, որ ա-
ռաջնորդած էր ինձ սոյն բնակարանն։ Սրտով ու մտքով
վշտակրողներն ու վաստակողներն միայն քաջ կը զգան,
թէ ինչ քաղցրութիւն ունի առանձնութիւնն, երբ մտա-
յոյզ ժխորներուն յաջորդում են բնութեան զննութիւնն,
սովորական կամ պաշտօնական խոկումներուն՝ հոգևոր
յափշտակութիւնն ու խորհրդածութիւնն. և ներկային՝ ան-
ցիւոյն յիշատակներն ու ապագային տեսիլներն. է որ պայ-
ծառ, է որ սևաթոյր։

Դալուստ Աղայ այգեստանին տուած էր իւր ուշադրութիւնն, իսկ ես՝ ընթերցման, գրութեան և յաւէտ մըտածութեան: Մենք օրուան մեծ մասն գրեթէ տարակայ էինք իրարմէ: Միայն սեղանն էր, որ մեզ միացնում էր, միայն լրագրերն էին, որ ընթրիքէն յետոյ կարդում էինք միասին, միայն ոմանց մեր բարեկամաց հազուադէպ այցելութիւնն էր, որ մերթ ընդ մերթ խռովում էր մեր մենաւորութիւնն՝ ազգային տխուր իրողութեանց զրոյցներով:

Սոյն մենաւորութեան ծնունդն են իմ մի բանի գըրաւոր երկերս, տպուած և անտիպ—*Գոհութեան գիրքս առ Հօտն Զմիւռնիոյ, Թղթերս՝ առ Պապն Հռովմայ ևւ առ ս. Պատրիարքն Աշքզեան. Երկու խօսքս, ինչ ինչ Աղօթքներ, և այլն և այլն*: Այս մենաւորութեան մէջ էր, որ դարձնում էին շատ յիշատակներ՝ ուսանողական, ուսուցչական, վարդապետական. պատկերանում էին շատ անցքեր՝ ուրախական, տխրական, քաջալերական, վհատական: Այս մենաւորութեան մէջ էր, որ մի գիշեր երևեցաւ ինձ ի տեսեան ծերունի Հայրապետն Ներսէս Աշտարակեցի և ասաց. «Ապրիս. լաւ արիր, որ մեր եկեղեցւոյ պատմութիւնն գրեցիր, եթէ թշնամիք ու սուտ զաւակունք այլայլեն նորա պարզութիւնն ու առաքելական ուղղութիւնն, գոնէ Պատմութիւնն միշտ վկայ կը մնայ՝ թէ Հայոց եկեղեցին, երկար դարեր, էապէս քրիստոնէական մնացած է իւր վարդապետութեամբ ու վարչութեամբ»:
—Մեծ բան չէ, ասացի, գրածս, Հայր իմ, և խոնարհեցայ սուրբ աջն համբուրել: «Ա՛ւա է, լա՛ւ է, կրկնեց և աներևութացաւ:

Դողալով դարձնեցայ և սկսայ լալ ու հեծկտալ: Նոյն պատկառելի ծերունին էր, որ շատ անգամ իւր այցելութեամբ քաջալերում էր Ներսիսեան ուսումնարանի ուսուցիչներն ու սաներն: Այլ ևս չը քնացայ, արդէն ար-

շալոյսն ծագելու վրայ էր: Ելայ, լուացուեցայ և գնացի՝ ծառի տակ նստայ:

Տեսեան տպաւորութեամբ պաշարուած էին միտքս ու սիրտս: Գոգցես 'ի Գըզըլ-Թոփրակ չէի, այլ 'ի Թիֆլիս, 'ի Ներսիսեան ուսումնարանի, ուր Հայրապետին հետ պատկերանում էր նաև Ազնիւ Տեսուչն Պետրոս Զանչեանց, որոյ ճակատն համբուրում էր Հայրապետն՝ իրեն դիմաւորած ժամանակ: Ա՛յս, մտածում էի, երանի՛ թէ հնար լինէր տեսիլս պատմել Ազնիւ Տեսչին, կամ գոնէ մի ընկերիս և իրենց հետ բաժնել զգացումներս: Տեսակ տեսակ իզձեր յաջորդում էին իրարու: Մի անպատում փափաղ յուզում էր սիրտս, դէթ մի անգամ ևս ի կենդանութեան տեսնել Ազնիւ Զանչեանցն, խօսակցիլ իրեն հետ, լսել իւր խորհրդներն, որոնք օգտակար եղած էին ինձ բովանդակ կենացս մէջ:

Այսպիսի ծփանաց մէջ էի, երբ յանկարծ փափաք ծնաւ սրտումս՝ պատրաստել պ. Զանչեանցի *կենսագրութիւնն*: Ծառաստանէն դարձայ սենեակս և իսկոյն մի նամակ գրեցի սիրելի ընկերիս՝ պ. Պռօշեանցին, որչափ կարելի է շուտով կենսագրական տեղեկութիւններ հաղորդել ինձ Պ. Զանչեանցի մասին, այսինքն այնպիսիներ, որոնք անծանօթ էին ինձ և որոց թերևս ինքն կարող էր գիտակ լինել հարցնելով:

Որով մտքէն կանցնէր, թէ երբ ևս խորհում էի Պ. Զանչեանցի կենսագրութեան մասին, նա արդէն պառկած էր հիւանդաբէն: Ո՞վ կարող էր գուշակել՝ թէ Պ. Պռօշեանցին գրած նամակիս պարունակութիւնն պիտի լսէր նա կենաց և մահուան վերջին ճգնաժամին: Բայց նախախնամութիւնն ունի խորհուրդներ, որոնք միշտ գաղտնիք են մարդու համար: Գայ, կայ մի խորհրդաւոր կապ, որով վիշտ ու տրտմութիւն հաղորդւում են հեռաւոր՝ բայց իրար սիրող սրտեւորւն: Մարդ տխրում է՝ առանց

պատճառն իմանալու. արտասուում է՝ առանց դադարն իրն թափանցելու. հաւատացէ՛ք, որ երբ փափագ յղացաւ Ջան-
շեանցի կենսագրութիւնն պատրաստել, սիրտս խռովե-
ցաւ, աչքերէս արտասուք ցօղեցաւ և սակայն չը գիտէի
քնաւ՝ թէ նա մատնուած է հիւանդութեան:

Ահա թէ ի՞նչ է գրում ինձ այն ժամանակ Պ. Ջան-
շեանցի մահճակալի սնարէն Ղարաբաղի Հայրենասէր դա-
ւակն՝ անմոռանալին Համբարձում Հայտումեանց:

«Մեր անփոխարինելի բարեկամ Պետրոս Ջանշեան-
ցի մահիցն քանի մի օր առաջ Պռօշիանցն նրանից ինչ
ինչ տեղեկութիւններ էր խնդրել իւր կենսագրութեան
մասին իբր թէ Ձեր յանձնարարութեամբ, ինձ յայտնե-
լով յանձնեց ստուգել այդ բանը, արդեօք իսկապէս
Ձեր յանձնարարութեամբ է խնդրածն, թէ ինքն է ունե-
ցել ցանկութիւն Ձեր անունովն ունենալ: Երբ տեղեկա-
ցայ, որ իսկապէս Ձեր կամքն է եղել և յայտնեցի իրեն՝
անսահման ուրախութիւն նկատեցի իւր դէմքի վրայ: Ա-
մեն օր շարունակ այցելում էի և օր չէր անցնում, որ
չը յիշէր Ձեզ, չը մտաբերէր անցեալն, չը խօսէր և չը
խորհէր ներկայիս մասին, մանաւանդ վերջին օրն. մա-
հիցն քանի մի ժամ առաջ մօտն էի, երկար պահեց, կար-
ծես իմանում լինէր իւր վերջին ժամերն: Բարեկէլիս (մնաս
բարի ժամանակ) սկսաւ օրհնել ինձ և զաւակներիս այս
սուրբ խօսքերովս. «Օրհնեալ լինիս երեխաներովդ. նրանց
հետ ի միասին երջանիկ ապրիս» և յետոյ աւելացրեց.
«գիտեմ ժամ ես դնում, չը մոռանաս աղօթքը— Յիշեա՛,
Տէր, զպաշտօնեայս քո, զծնողսն մեր, զվարդապետս, զեղ-
բարս, զընկերս և այլն»: Ես միանգամայն մնացի ապշած
և սառած կանգնած դրան շէմքումն, որովհետև ինքզ էլ
լաւ գիտես, որ նրա քնաւորութիւնից շատ հեռի էր իւր
սրտի գլացմունքն դէպի իւր սիրելիս խօսքով արտասա-
նել: Միւս օրն առաւօտեան լսում եմ, որ այլ ևս չը կայ

Պ. Զանչեանց. նոյն իսկ գիշերն վախճանուել է: Կարծես թէ միջեսց ինձ համար աշխարհս, ըստ օրինակի Փրկչին: Նա զինի իւր մահուան քեզ թողուց ինձ մխիթարիչ և իւրեն փոխանորդ: Բոլոր հոգևովս փափագում եմ այն երանելի ժամին, երբ պիտի արժանանամ սուրբ և քաղցր տեսութեանդ և բանամ սիրտս առաջիդ և հանգստանամ: Առ այժմ այսքան միայն կասեմ թէ՝ «Աստուած լինի մխիթարիչդ և պաշտպանդ. երկար ապրիս, Ազգդ և Եկեղեցիդ պաշտպանելու համար»: 27 Մարտի. 1889. Թիֆլիս:

Ուրեմն, տակաւին 'ի կենդանութեան Պ. Զանչեանցի, ինքնին յղացած խոստումնս է, որ այսօր պիտի կատարեմ, թէև շատ ուշ: Բայց թէ պիտի յաջողիմ արդեօք պատկել այն վստահութիւնն, որ ունեցած է երջանիկն Զանչեանց իմ կենսադրական փափաքին վրայ և որուն համար ասում է նամակագիրն. «երբ յայտնեցի իրեն, անսահման ուրախութիւն նկատեցի իւր դէմքին վրայ»:

Ես պիտի գրեմ, ինչ որ տեսած եմ, ինչ որ զգացած եմ, ինչ որ յաճախ այլոց պատմած եմ և ինչ որ, իբրև օրինակելի պատկեր, երբէք աչքէս, սրտէս, մտքէս և յիշողութենէս հեռացած չէ: Պիտի գրեմ այն օրէն, երբ իբրև Տեսուչ և ուսուցիչ տեսած եմ Ներսիսեան ուսումնարանում: Զեմ կարող գրել ոչ մի անստոյգ բան. չեմ կարող չռայել ոչ մի աւելորդ գովեստ. զի գիտեմ թէ՝ նա ատում էր ստութիւնն, ատում էր շռայլ գովեստն, որ դարձեալ ստութիւն է այլ պատրուակի տակ: Համոզուած եմ թէ՝ նորա ոսկերքն անգամ կը բողբոքեն ինձ դէմ, եթէ ստութեան ամենադոյզն ստուեր սպրդած լինի նորա կենաց չընադ, ամբիծ, վեհ, անայլայելի պատկերին, որոյ վրայ շնորհք, իմաստութիւն և սէր միանգամայն էին ցոլանում:

Զատերն արդէն գրած են Պ. Զանչեանցի կենաց վրայ և ես ամենէն յետինն եմ, թէև ամենէն առաջ յղա-

ցած էի գրել: Մեծ փափագս էր այլոց կենսագրականներն լրագրներէն հաւաքել և ի մի ամփոփելով կցել իմ գրածին և այնպէս հրատարակել, որով պիտի տեսնուէր թէ ամենքն ևս միևնոյն առաքինութիւններն, միևնոյն կատարելութիւններն նշմարած են Պ. Չանչեանցի կենաց և գործոց նկատմամբ. բայց զգացի որ գծուարութեանց պիտի բաղխիմ և հետևապէս լաւ համարեցի համառօտագրել այդ կենսագրականներու այն կտորներն, որոնք վերաբերում են Պ. Չանչեանցի յառաջ քան Տեսչութիւնն ունեցած կեանքին և մեր երկին գլխակարգութեանց առաջին տեղն իրենց նուիրել, ինչպէս որ 'ի վերջոյ' հիւանդութեան, մահուան և յուղարկուորութեան պարագաներն ևս իրենցմէն բաղուածիւ: ¹⁾

¹⁾ — Ցաւում եմ, որ չը կարացի ձեռք բերել Աղքիւր պարբերականն, որոյ մէջ միայն հրատարակուած է նոյն ժամանակի վիճակաւոր Առաջնորդի՝ Արիստակէս ս. եպիսկոպոսի խօսած դամբանականն, յորմէ կարող էի նոյնպէս բաղուածներ անել:

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՐՈՍԻ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ ՇԱՆՇԵԱՆՑ

ՄԱՍՆ Ա.

Ա.

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

Նոր-Դարէն (22 մարտի 1889) — Պետրոս Սամուէլեան Շանշեանցն ծնուել է Թիֆլիսում 1819 թուականին, օգոստ. 13 ին։ Շանշեանցներն Վրաստանի Ազնուականներ են և Վրաց իշխանութեան ժամանակ Տէրութեան գանձապետութեան պաշտօնն Շանշեան տոհմին էր հաւատացած։ Վրաց վերջին թագաւորի՝ Գէորգի-խանի խնդիրքով, ռուսների իշխանութեան ժամանակ, նոյնպէս գանձապետութիւնն յանձնուեցաւ Շանշեան Տանն և Սաամ Գիվիչն՝ ինչպէս անդրանիկն իւր տոհմի մէջ՝ ստացաւ Թիֆլիսի գանձապետութեան պաշտօնը, որ երկար տարիներ վարում էր ամենայն հաւատարմութեամբ։ Վրաստանի կուսակալ Գեներալ Երմովը մեծ հաւատ և վստահութիւն ունէր դէպի իւր գանձապետն և շատ յարգում էր նրան։

Մի անգամ նահանգական դատախազն (Գուբերնսկի Պրօկուրօրն) Սաամ Գիվիչին հարցնում է՝ թէ ի՞նչ

պատասխան կը տայ, եթէ մի օր փոշեթաթախ ոսկիները գողցուին: (Այդ ժամանակ Գանձարանն ստացել էր մի քսոնի պարկ նոր ձուլուած ոսկիները): — Ես, դու, կամ փողերը համրողը պէտք է գողանանք, պատասխանում է նրան Սաամ Գիվիչն, ուրիշ ոչ ոքի կարելի չէ մեղադրել:

Եւ արդարեւ՝ շատ չի քաշում, Սաամ Գիվիչն առանց վրդովմունքի յայտնում է իշխանութեան գանձարանի դրամարկղից նոր ստացած ոսկիների մի պարկի անհետանալը և հետոն էլ աւելացնում է, որ ինքը վըստահ է թէ մի օր կորուստն անթերի կգտնուի:

Իշխանութիւնն ոչինչ կասկած չտանելով Գիվիչի հաւատարմութեան մասին, թողնում է նրան հանգիստ շարունակելու իւր գործը:

Սաամ Գիվիչն, իբրեւ ջերմեռանդն քրիստոնեայ և առաքինի մարդ, մոռացման տալով կորուստն, իւր սովորութեան համեմատ կարդում է Աստուածաշունչը իւր գերդաստանի մէջ և բացատրութիւններ է տալիս: Մի անգամ, երբ առանձնացած իւր սենեկի մէջ պարապում էր օ. Գրքի ընթերցմունքով, բացում է դուռը մեծ բաղնիսն ու ներս է մտնում Նիկողայոս Արղութեան իշխանը և ոսկու պարկը ցած ձգելով յատակին «Ա՛ռ Սաամ Գիվիչ քո կորուստդ» ասելով՝ անմիջապէս դուրս է գնում:

Սաամ Գիվիչն, պարկը գետնին թողած, վազում է Արղութեանի ետեւից՝ կոչելով նրա անունը, բայց արդէն ուշ էր. իշխանը անհետացել էր: Նրա հարց ու փորձին՝ ընտանիքը, նրա ծառաները յայտնում են, որ իշխան Արղութեանին չեն տեսել. նա ամենեւին տուն չէ եկել, որ դուրս գնար: Սաամը զարմացած վերադառնում է սենեակը և պարկը չէ գտնում յատակի վրայ ընկած: Սաամի երևակայութիւնն ստեղծած է լի-

նուժ այդ դէպքը, նրան երևում է իրողութիւն այն, ինչպէս իսկապէս չէ եղած:

— Վստահ եմ, ասում է Սաամ Գիվիչը, որ շատ չի քաշիւ և կօրած ոսկիները կը յայտնուին: Այդպէս էլ լինում է: Նոյն օրը փողոցում վերոյիշեալ դատախազի ձեռքում գտնում են կօրած ոսկիները անթերի, որով Սաամի վարկը բազմապատկւում է:

Սաամի կամ Սամուէլի մահից յետոյ ռուս կառավարութիւնը առաջարկում է նրա անդրանիկ որդի Նիկողայոսին, բայց նա զինուորական լինելով մերժում է. այդպիսով դադարում է Շանշեան տոհմական գանձապետութեան արտօնութիւնը:

Սաամի կրտսեր որդին՝ փոքրիկ Պետրոսը վեց տարեկան է լինում, երբ ծառայի ուսին նստած ամեն օր գալիս է լինում Ներսիսեան նորաբաց դպրանոցում ուսանելու: 1830-ին նրան տեղափոխում են Թիֆլիսի գիմնազիօնը, իսկ 1833-ին նա գնում է Մոսկուա և շարունակում է ուսումնառել Լազարեան ձեմարանում: 1837-ին աւարտում է ուսումնառել և մտնում է Մոսկուայի Համալսարանի բժշկական բաժինն. բայց բժշկութեան ուսման հետ կապուած դժուարութիւններն իւր բնութեան հակառակ լինելով, թողնում է բժշկական գիտութիւնն և մտնում է լեզուագիտութեան բաժինը:

Այնուհետև նա շուտով ձգում է Մոսկուան և գնում է Պետերբուրգ՝ Արևելեան Ինստիտուտ մտնելու համար. մի տարի դեգերելուց յետոյ, անյաջողութեան հանդիպելով, վերադառնում է Մոսկուա և կրկին մըտնում է Համալսարանի իրաւագիտական բաժինը: Վասն զի Արևելեան Ինստիտուտում Հայերն չէին ընդունւում:

1843-ին Պ. Շանշեանց Պետերբուրգի Համալսարանը թողլով և այնուհետև Եւրոպա ուղևորելով՝ լինում է Վիէննա, Վենետիկ և Պարիզի Համալսարանում

լսում է դասախօսութիւններ և մասնակցում է 1848-ին լեղափոխական կլուբների ժողովներին: Իսկ 1849-ին գնում է Նէապօլ, Հռովմ և այդ տեղի Համալսարաններին էլ այցելելով վերադառնում է Պետերբուրգ, որտեղից 1849-ի վերջերում գալիս է Թիֆլիս և Ներսէս կաթողիկոսի բերանացի հրամանով Տեսչութեան պաշտօն լանձն առնում. բայց կաթողիկոսի կողմից գրաւոր հրաւէրը ուշանալու պատճառով (լաւ է ասել՝ Հոգաբարձութեան մէջ անհամաձայնութիւն տեսնելով) երկու ամսից թողնում է պաշտօնը և կրկին գնում Պետերբուրգ: 1851-ի վերջումը Ներսէս կաթողիկոս և Հոգաբարձութիւնն նորից գրաւոր կերպով հրաւիրում են նրան Թիֆլիս տեսչական պաշտօնով և Պետրոս վարում է այդ պաշտօնը մինչև 1858 թուականը:

Արժագանքէն.—Արժագանք, վերոյգրեալ կենսագրական տեղեկութիւններն պարունակելով հանդերձ, յայտնում է թէ՛ Պ. Շանշեանցի մայրն շառաւիղ է Ամատունի իշխանական տան, թէ՛ իւր տուած ծանօթութիւններն, մահէն մի շաբաթ առաջ, Պետրոսէն հարցուած և գրուած են և թէ՛ Սամուէլի (հանգուցելոյն հօր) Աստուածաշունչ կարգալու սովորութիւնն ազդեցութիւն ունեցած է որդւոյն վրայ, որ անքան վառուած էր ս. Գրոց հոգւով ¹⁾:

1) Բարի Հօր օրինակն շատ կերպերով ազդեցութիւն ունեցած է որդւոյն վրայ: Պետրոսի հայրն յատուկ սենեակ ունեցած է, յատակն աղիւսների մանրուած կոտրտանքով ցանուած, ուր սովորութիւն ունեցած է չոքած աղօթել առաւօտ և երեկոյ: Պ. Շանշեանց պահում էր այս գեղեցիկ սովորութիւնն: Իւր տեսչութեան ժամանակ պատահած է՝ որ աշակերտներէն, որ և իցէ խնդրոյ համար, սենեակն մած են և տեսնելով որ չոքած աղօթում է, պատէն կախուած փայտեայ փոքրիկ խաչելութեան առջև, զգուշու-

Պ. Իզմիրեանցի խօսած դամբանականէն.— «Ես ճանաչում եմ սրան (ակնարկելով Հանգուցելոյն, որ ամփոփուած է դադաղի մէջ) գուցէ աւելի քան ուրիշները, որովհետեւ մենք միասին ենք եղել սկիզբը Ներսիսեան Դպրանոցում, յետոյ 1835 թուականներում ընկեր էինք Լազարեանց ձեմարանում. միասին աւարտել ենք մեր ուսման ընթացքը. միասին մտել ենք Բարձրագոյն ուսումնարան և մի և նոյն տարին, այն է 1843 թուին լրացրել ենք մեր իրաւագիտական ուսումը Պետերբուրգի Համալսարանում, բնակուելով միասին տարիներ և անկեղծ բարեկամ մնալով մինչև վերջին օրը: Իւր ուսումը աւելի կատարելագործելու համար նա գնաց Պարիզ, ուր Համալսարանումը մի քանի տարի լսում էր փիլիսոփայական և աստուածաբան դասախօսութիւններ:

Իմ ծանօթութեան առաջին ըոպէից մինչև մահը ես տեսած չեմ և իցէ շատերը ձեզանից նոյնպէս տեսած չը չինին այնպիսի մի անշփոթ, խաղաղ, անվրդով բնաւորութեան տէր, ինչպէս էր Հանգուցեալն: Բամբասանք, հայհոյանք, զրպարտութիւն, կեղծաւորութիւն, սուտ խօսիլ և անարդարութիւն նրա հայեցուածքով կարծես թէ՛ մարդկային բնաւորութիւնից դուրս մի բան էր և զարմանալով զարմանում էր, երբ լսում էր մէկի բերանից այդպիսի մի բան . . . Երբ նա դեռ ձեմարանումն էր, երբէք տղայական չարութեանց չէր մասնակցում, պարապելով միշտ առանձնապէս իւր դասերով և գործով. . . Աւետարանն նրա ամենօրեայ Դիրքն էր, իւր ազդեցութեամբ նոյն ժամանակն իսկ նա զբաւած էր մի քանի ընկերներ, որոնք

թեամբ յետ դարձած են, որովհետեւ աղօթաւորն և ո՛չ իսկ յետ նպած է: Այսպէս պատահած է ինձ այն օրուան երեկոյին, երբ Պ. Շանչեանցի քրոջ յուղարկաւորութեան տխուր հանդէսն կատարուած էր:

նոյնպէս, կուսակրօն եկեղեցական պաշտօնեայ էին կամենում լինիլ Ազգին ծառայելու նպատակով... Նա ունէր իւր բարձր գաղափարներն և լի էր Հայրենիքի, Ազգի սիրով:

Պ. Գ. Եւանգուլեանցի ռուսերէն հրատարակած կենսագրականէն.— «Պ. Եանշեանցն, 40 թուականներում Պետերբուրգի Համալսարանի մէջ իւր իրաւաբանական ուսումն աւարտելէն զկնի՝ ուղևորում է ՚ի Պարիզ աստուածաբանութիւն ուսանելու: 1848-ին ունկընդիր է լինում Սորբոնի Համալսարանին մէջ հընչուած հայրենասիրական դասախօսութեանց և իւր առջև կատարում են Հասարակապետութիւնն փրկելու ջանքերն: Պ. Եանշեանց վերադառնալով Պետերբուրգ, զինուորական նախարար իշխան Չերնիշովի թախանձանօք յանձն է առնում դաստիարակել նրա զաւակներն: 1851-ին երջանկալիշատակ Ներսէս կաթողիկոսն հրաւիրում է Թիֆլիս՝ Դպրանոցի Տեսչութեան պաշտօնն վարելու համար:

Մեր համառօտագրած կենսագրականաց մէջ Պ. Եանշեանցի կենաց մասին կան ընտիր գնահատութիւններ, որոնք պիտի ունենան իրենց պատշաճ տեղն մեր երկին յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Բ.

ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՉՈՒՄՆ Պ. ՀԱՆՇԵԱՆՑԻ Դ ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ. — ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՎԵՐԱԴԱՐՉՆ Դ ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ. — ԹՈՂԱԾ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆ:

Աշնան առաւօտ էր. դասերն սկսուելու զանգակն արդէն հնչած էր և մի անսովոր լռութիւն տիրում էր Ներսիսեան վարժարանի մէջ: Լուր հասած էր, որ նոր

Տեսուչն պիտի այցելէ Դպրանոցն: Աշակերտաց անհամ-
բերութիւնն անպատմելի էր, որովհետեւ մի քանի ան-
գամ արդէն տեսած էին Տեսուչն անցնելու ժամանակ—
վեհ ընթացքով, կոնաձև փեղուրով և ուսանողական
երկալն աղաբողոնով (մանտոյով), մի ծալրն կուրծքէն
դարձուած և ձախ ուսէն կախուած: Նախապատրաս-
տականն և առաջին դասարանն այցելելէն զկնի՝ մտաւ
մեր դասարանն, որ երկրորդն էր ¹⁾).

Աշակերտք ոտքի կանգնեցան և բարեն ընդունե-
լէն զկնի՝ նստան. իսկ ինքն չը նստաւ, ինչպէս տե-
սանք յետոյ, իւր Տեսչութեան բովանդակ շրջանին մէջ,
որ միշտ ոտքի վրայ ունկնդրում էր դասախօսութեանց,
իւր դիտողութիւններն վերջը առանձինն հաղորդելով
դասախօսին:

Կրօնագիտութեան դասի ժամն էր, ուսուցիչն բա-

1) Եօթն ամիս հազիւ կար, որ ես մտած էի վարժա-
րան (Մեծ պահոց մէջ 1849), որոյ Տեսուչն էր այն ժա-
մանակ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան: Հարցուց,
տեղեկացաւ, որ ուսած եմ Սանահնի վանքում, գիտեմ
Ձամչեան Քերականութեան առաջին մասն, կարող եմ թարգ-
մանել Նոր Կտակարանէն՝ չորս Աւետարաններն, Գործք Ա-
ռաքելոցն. իսկ Հին Կտակարանէն՝ Ծննդոց և Ելից Գրքերն
և ուղղագրութիւնս փորձելու համար ինքն թելադրեց որ
գրեմ, Վրդս 'ի լուսոյ զմեզ լուսաւորեա՛ւ և տեսաւ որ լոյսն
անսխալ հոլովեցի ('ի լուսոյ և ոչ 'ի լոյսոյ), անունս ար-
ձանագրեց և երկրորդ դասարան մանկու թուղթ տուաւ,
յայտնելով միանգամայն թէ՛ Հայերէնին համար երրորդ դա-
սարանի արժանի էի, իսկ ուսերէն չիմանալուս համար՝
առաջին դասարանի, բայց յուսալով թէ՛ ուսերէնն շուտով
յառաջ կը տանես, երկրորդ դասարան նշանակեցի:

Մի բանի օրէն զկնի լուր տարածուեցաւ վարժարանի
մէջ՝ թէ Շահնազարեան վարդապետն արտասահման գնա-
ցած է:

ցակայ էր տկարութեան պատճառաւ: Տեսուչն մի ուշադիր ակնարկ ձգեց աշակերտաց վրայ և պատուիրեց ուղիղ նայիլ և ո՛չ գլուխն կախ: Երևի, նշմարեց թէ աշակերտներէն ոմանք իրենց առջևն էին նայում և ո՛չ ուղիղ:

Կարող ես Հայր մեր ասել, Հարցուց Տեսուչն առաջին գրասեղանի վրայ գտնուող մի աշակերտի: Այո՛, պատասխանեց, բայց ոտքի կանգնելով չկարաց անսխալ ասել: Մի քանի աշակերտք ևս հետզհետէ կրկնեցին Հայր մերն, բայց ո՛չ անսխալ: Երկու աշակերտք Ղաւրայարուլթիւնեանց և Խարազեանց (այժմ Տ. Ղևոնդ) որ միանգամայն փոխասաց դպիր էին Վանքի Մայր եկեղեցում, ուղիղ արտասանեցին: Ես ևս գիտէի, բայց չը համարձակեցայ ոտքի կանգնել և լալտնել՝ թէ գիտեմ: Պատուէր տուաւ երկու աշակերտներուն, որ Հայր մերն անսխալ ուսուցանեն միւսներուն և ինքն մեկնեցաւ:

Աննկարագրելի էր իւր թողած տպաւորութիւնն — հասակն վայելուչ, կեցուածն վեհ, քաջալանջ, գանգրահեր, տեսքն պայծառ, նայուածքն հեզ ու թափանցիկ, արտասանութիւնն քաղցրալուր, խօսքերն հոգեբոյր: Այս հրեշտակատեսիլ անձն էր Պետրոս Շանշեանց, նոր Տեսուչն վարժարանին:

Առաջին վայրկենէն աշակերտք գրաւուած էին. առաջին տեսութենէն քաջալերուած էին յառաջդիմելու: Բնաւ ծանր եկած չէր, որ Հայր մեր Հարցուցած էր, վասն զի զգացած էին իրենց սխալն. զգացած էին որ ամեն բան պէտք է անսխալ ուսանիլ, ուղիղ հասկնալ, ուղիղ արտասանել, մանաւանդ Աղօթքն, որոյ մէջ մեր բերանն ու սիրտն պէտք է որ իրարու հետ կապուած լինին:

Դպրանոցի մէջ ճաշելու սովորութիւն չը կար. եր-

կու ժամ միջոց տրուած էր երթալ ճաշելու և դառնալու համար: Աշակերտք սոյն օրն գրեթէ ամենքն ժամանակէն առաջ դարձած էին և իրարու պատմում էին թէ՛ որ դասարանի մէջ քնչ հարցուցած է Տեսուչն, քնչ խօսած է, քնչ պատասխանած են և ալլն և ալլն:

Համակրութիւնն ու ցնծութիւնն ընդհանուր էր. խօսակցութիւնք զուարթախառն: Մեր դասարանի աշակերտք մասնաւորապէս հաւաքուած կրկնում էին Հայր մերն: Լուր եկաւ թէ՛ Տեսուչն եկած է և խորհրդաւորանումն է: Ուսուցիչներն տակաւին եկած չէին և միայն օրապահ վերակացուն էր, որ վազվզում էր դասարանէ դասարան և պատուիրում էր լուռ և հանդարտ լինել:

Յանկարծ Տեսուչն մեր դասարանն մտաւ. թաշկինակի մէջէն երեք խոշոր տանձ հանեց, գրասեղանի վրայ դրաւ, իւր մօտ կոչեց Ղարաբարութիւնեանցն ու Խարազեանցն, մի մի հատ իրենց տուաւ, իսկ երրորդն նոցա վկայութեամբ ինձ տուաւ, որովհետեւ ոչ միայն արդէն գիտէի Հայր մերն, ալ և հայերէն դասերու սերտողութեան ժամանակ շատերուն օգնում էի, մինչև անգամ երրորդ դասարանէն դիմողներուն:

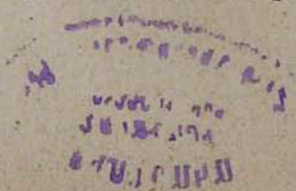
Նոյն օրն ս. Հայրապետի մօտ ճաշած էր Տեսուչն և նորա սեղանէն բերած էր տանձերն՝ Հայր մերն անսխալ և հոսկնալի մտադրութեամբ արտասանողներու համար, ինչպէս որ ինքն յայտնեց:

Մի քանի շաբաթ ալսպէս շարունակեց իւր այցելութիւններն, ամեն անգամին, իւր վարմունքով ու խօսքերով, անջնջելի տպաւորութիւն թողով աշակերտաց սրտին մէջ: Բայց ուսուցչական փոփոխութիւն կամ նոր կարգադրութիւն բնաւ տեղի չունեցաւ, մինչդեռ խօսուում և սպասուում էր:

Տեսչի այցելութիւններն դադրեցան, թէև Հոգա-

բարձուաց և վերակացուաց կողմէն անընդհատ լուսա-
դրութիւն կար, որ պիտի շարունակուին: Երբեմն, եր-
թեկութեան ժամանակ, Տեսուչն հանդիպում էր մեզ
ճանապարհին, շարքով կանգնում էինք և նա բարևում
էր գորովալիբ նայուածքով և անցնում: Ի՞նչ անպա-
տում ուրախութիւն էին մեզ համար այս պատահում-
ներն: Յանկարծ լուր տարածուեցաւ դպրանոցի մէջ,
որ Տեսուչն վերադարձած է 'ի Պետերբուրգ: Գոգցես
կաթակնահար եղանք բոլոր աշակերտներս: Գոգցես մի
աւետաւոր հրեշտակի տեսութենէն ու բարբառէն զըր-
կուեցանք: Ապա յայտնուեցաւ, որ Տեսուչն խնդրած է
ս. Հայրապետէն բաժնել Տեսչի և Հոգաբարձութեան
պարտաւորութիւններն, այն է Տեսչին յանձնել ուսում-
նական մասն, ինչպէս են նոր ծրագրի պատրաստու-
թիւն, ուսմանք բաշխումն, դասագրեանց ընտրութիւն,
ուսուցչաց փոփոխութիւն, աշակերտաց ընդունելութիւն
և արձակումն, բարոյական և ուղիղ ընթացից հսկողու-
թիւն և այլն: Իսկ Հոգաբարձութեան թողուլ նիւթա-
կանն, ինչպէս են կալուածոց ու հասութից վերահսկո-
ղութիւն, դպրոցական ծախուց մատակարարութիւն,
կանոնաւոր հաշուապահութիւն և այլն, որով իւրաքան-
չիւրն ուղղակի իւր պարտուց կատարման պատասխանա-
տուն լինելով, հարկն պահանջած ժամանակ դարձեալ
կարող են միասին ժողով կազմել և խորհրդակցիլ կա-
րեւոր դատուած խնդրոց նկատմամբ, ինչպէս են նոր
դասարան բանալ և այլն: Աշխատանաց բաժանմամբ
կը մնար անբաժան ուսումնարանի նպատակն, որ էր
պարզել դաստիարակութեան դրօշն—մարդն հասցնել
իւր կոչման, կեանքն կատարելագործելով:

Սոյն ժամանակի Հոգաբարձուքն, ինքնին բարի
մարդիկ, պատուաւոր քաղաքացիք, բայց դժբաղդաբար
յօժարած չէին համակերպիլ Տեսչի առաջարկութեան,

ցանկալով մանաւանդ միշտ իրաւունք ունենալ պաշտօնէից փոփոխութեան մէջ, որ սակայն իրենց ձեռնհասութենէն վեր էր:

Ս. Հայրապետն քաջ ճանաչելով Տեսչի առաջարկին օրինաւորութիւնն, բայց չը կամելով վշտացնել Հոգաբարձուներն, որ իւր վաղածանօթներն էին ու ընտրածներն, չէ աճապարում իրագործել Տեսչի առաջարկն, թերևս փափաքելով, որ Հոգաբարձուք ինքնին համոզուին և գործադրեն: Իսկ Տեսուչն համոզուած լինելով թէ առանց իւր առաջարկն ընդունուելու՝ անհնարին է հիմնովին բարեկարգել դպրանոցն և խուսելով այն գոտութենէն ու վէճերէն, որ ապագայում կարող են ծագել Հոգաբարձութեան և Տեսչութեան մէջ, բարւոք է համարում հրաժեշտ տալ ս. Հայրապետին և դառնալ ի Պետերբուրգ:

Գ.

ՎԻՃԱԿ ԴՊՐԱՆՈՑԻՆ ՏԵՍՉԻ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄԷՆ ԶԿՆԻ

Տեսչի պաշտօնավարութիւնն երկար չը տևեց, բայց մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Բացուեցաւ վարժարանի մէջ, լատկապէս հեռաւոր քաղաքներէ կամ գիւղերէ եկած աշակերտներուն համար, գիշերօթիկ ըստին, որոյ խորհուրդն յղացած էր ինքն Տեսուչն և հաղորդած ս. Հայրապետին ¹⁾:

1) Երանաշնորհ Հայրապետն, ինքն Դպրանոց գալով՝ որոշեց տասն աշակերտներ, որպէս գիշերօթիկ որդեգիր սաներ, որոց մէջ ես էի ամենէն կրտսերն, և պատուիրեց երթալ իմաց տալ այն բարեկամ ընտանեաց, որոց մօտ բնակում էինք և գալ գիշերելու ի Դպրանոցն, ուր ամեն ինչ արդէն պատրաստուած է—ննջարան, մաճակալ ամեն կա-

ԱՌԽԱՅ Բ.

2

6511-411

Կարգեցաւ նոր Տեսուչ Տ. Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանց, որոյ տեսչութիւնն շատ չը տուեց և երկու աւագ—ուսուցիչներ, Յակոբ Կարենեանց և Միքայէլ Պատկանեանց (եղբայր քահանային) ստանձնեցին տեսչութեան պաշտօնն՝ միասին վարելու: Բայց բարոյապէս պ. Ծանշեանցի տեղն միշտ բաց էր, ո՛չ մի կարգադրութեամբ չը լցուեցաւ այդ բացն, այդ պակասն: Միշտ հառաչանօք ու խանդաղատանօք էին լիշուում վարժարանի մէջ Ծանշեանցի անունն ու լիշատակն: Հոգաբարձուք ինքնին պարտաւորեցան վերստին Տեսչութեան հրաւիրել հետևեալ գրով.

«Ողորմած Տէր,

Պետրոս Սամուէլեան.

Սրանից մի քանի ամիս առաջ մենք պատիւ ունեցանք գրել առ Աղաթօն Դաւթեանն, նրա Պետերբուրգ եղած ժամանակ, որ նա աշխատութիւն լանձն առնէր՝ առաջարկել Ձեզ այստեղ Հայոց Հոգևոր Դպրացի տեսչութիւնն: Այժմ Աղաթօն Դաւթեանն հաղորդեց մեզ Ձեր համաձայնութիւնն, որի համար և մենք պատիւ ունեցանք իսկոյն առաջարկել կաթողիկոսի բարեհաճութեանը, նորին Վեհափառութեան հաճելի եղաւ յայտնել իւր համաձայնութիւնն, լի գովասանութիւններով:

Քաջ ճանաչելով Ձեզ, մենք հաւաստի ենք, որ Դուք չէք դադարիլ աշխատիլ այս Դպրոցը ծաղկեցնե-

հաւորութեամբ՝ և նոր հագուստներ ևս պիտի ձեռուին և կարուին անմիջապէս: Մի քանի շաբաթ՝ մեր կերակուրն մատակարարուում էր նոյն իսկ կաթողիկոսական խոհարանէն: Չեմ մոռցած այն սուրբ ձեռն, երբ սաներու ընտրութեան ժամանակ, գլխիս վրայ դրաւ ս. Հայրապետն և ասաց, «մին այս մանուկն» և առաջին անգամ իմ անունս արձա. նագրեցին:

լու, Դպրոցն, որ մինչև ց'այժմ պահում է մի քաղցր ճիշտակ այն յառաջադիմութեան համար, որ Դուք մեծ յաջողութեամբ ցոյց տուիք կարճ միջոցում Ձեր այստեղ գտնուած ժամանակը: Դուք շատ լաւ գիտէք, որ ուսումնախնդիր պատանիքը ամենայն կերպով պատրաստ են արժանի լինել Ձեր անխոնջ հոգացողութեանը: Դժբախտ ջանասիրութիւն, մեծ ընդունակութիւն և կատարելագործուելու ցանկութիւն, այս ամեն կատարելութիւններն գտնուում են այս եռանդուն պատանեաց մէջ. պակաս է միայն մի արժանաւոր դաստիարակ, որ կարողանար այն պատանեկաց ջանասիրութիւնն և յառաջադիմութիւնն իւր իսկական նպատակին հասցնել:

Մեր Հոգաբարձուացս կողմանէ Դուք կը գտնէք ամենաջերմեռանդօրէն գործակցութիւն: Մենք երբէք մտադիր չենք արգելք լինել Ձեզ և Ձեզ կ'առաջարկուի լիակատար արտօնութիւն գործելոյ ըստ ուսումնական մասին, ինչպէս Դուք ըարեհաճիք: Մենք չենք կասկածում այս ազատութիւնն տալ Ձեզ, լինելով վստահ Ձեր բարի նպատակի վրայ: Ձեր այստեղ գալու ճանապարհի ծախուց համար, ըստ չափու կարողութեան, մենք գումար ենք նշանակում 300 ռուբլի, իսկ տարեկան ռոճիկը կը մնայ նոյնը, այսինքն 500 ռուբլի, բացի սրանից, Դուք կունենաք օրինաւոր սենեակ՝ իրեն վառելիքով:

Պատիւ ունինք մնալ մտերիմ յարգանք և խորին անձնանուիրութեամբ:

Ձեր խոնարհ ծառայք

18 Նոյեմ. 1851 թի

Տփլիսս

Դսուիթ Թումանջիանց

Դսուիթ Խերոդիանց

Եւգոր Մամիկանց

Դ.

ԴՈՅԶՆ Ինչ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ. — ԾՐԱԳԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱ-
 ԲԱՆԻ ԵՒ ԾԻԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԱՑ. — ՎԻՃԱԿ ՈՒՍՈՒՄՆԱ-
 ԲԱՆԻ Պ. Շ. ՏԵՍՉՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ:

Դաստիարակութեան մէջ հաստատուն համոզումն,
 սկզբունքի ուղղութիւնն և պարտուց ճանաչումն այն
 կատարելութիւններն են, որոնք ոչ միայն ազդում են
 ուսանողներու, այլ առհասարակ վարժարանի հետ ա-
 մեն կապ ունեցողներու վրայ, ինչպէս են Հոգաբար-
 ձուք, Խնամակալք, Բարերարք, Ծնողք և այլն: Մեծ
 դաստիարակներն, նոր սերնդի հետ, կերպիւ իւրիւ կըր-
 թում են նաև ժողովուրդն, զարթուցանելով նորա մէջ
 փափաք ազնուանալու, փափաք կատարելագործուելու:
 Ս. Հայրապետն արդէն քաջ ճանաչած էր պ. Շան-
 շեանցն. Հոգաբարձուաց վրայ ևս անշուշտ տպաւորու-
 թիւն ունեցած էր նորա վարմունքն և լուռ ու մուկ
 հեռանալն աւելի սաստկացուցած էր այդ տպաւորու-
 թիւնն և ահա ինքնին խոնարհելով հաստատ սկզբուն-
 քի և հեղինակութեան առջև գրում են, «կ'առաջար-
 կուի Ձեզ լիակատար արտօնութիւն գործելոյ ըստ ու-
 սումնական մասին» և այլն:

Պ. Շանշեանցի խնդրածն ևս այս վստահութիւնն,
 արտօնութիւնն և գործելու ազատութիւնն էր: Վասն
 զի առանց ազատ գործելու՝ չը կար Պ. Շանշեանցի հա-
 մար դաստիարակութեան պաշտօն: Միտքն ու սիրտն
 զարգացնելու, ազնուացնելու, մոլորութեան 'ու տգի-
 տութեան կապերէն արձակելու և լուսոյ ու ճշմարտու-
 թեան հետ կապելու համար, պէտք է որ ինքն դաս-
 տիարակն ազատ լինի այս կապերէն: Պ. Շանշեանց այս
 դաստիարակն էր, այս բարձրութեան հասած մարդն էր,

որ ընդունեց Հոգաբարձուաց հրաւերն, ս. Հայրապետի հրամանաւ և գովեստներով գրուած, և եկաւ Թիֆլիս, Հոգաբարձուաց ցնծութիւնն անչափ էր, որովհետեւ Պ. Շանշեանց՝ ոչ միայն մի լեզուագէտ և բարեհամբաւ գիտնական էր, այլ նաև իրենց քաղաքացին, ազնուատոհմ, Սաամ Գիվիչի, Վրաց թագաւորի գանձապետի որդին էր։ Շատերուն հրաշք էր թուում, որ Ազնուական Շանշեանցն խոնարհում է ներսիսեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնն վարել, մինչդեռ իւր առջև շատ բաց ասպարէզներ կային։ Ի հարկէ, նոքա չէին կարող ըմբռնել, չէին կարող հասկնալ՝ թէ Քրիստոնէութեան հոգին, լոյս տարածելու սէրն, ճշմարտութիւն ծաւալելու եռանդն, Աստուծոյ գործակցելն իւր թագաւորութիւնն հաստատելու համար աշխարհիս վրայ, մարդուն առաջնորդելն ի ճանաչումն անձին և ի գիտութիւն աստուածային կամաց և ի կատարումն պարտուց, չէին կարող, ասացինք, տեսնել՝ թէ դաստիարակութեան սոյն հիմունքն Բնչպէս գրաւած էին Պ. Շանշեանցի սիրտն, և թէ Բնչպէս ներշնչուած էր նա այս ճանապարհաւ իւր Ազգին և մարդկութեան ծառայելու համար։ Նա կոչուած էր Տեսուչ լինիլ, բայց չը կար նորա համար այդ Դպրոցն. նա նոր պիտի ծրագրէր, նոր պիտի հիմնէր, նոր պիտի բարձրացնէր այդ բարոյական շէնքն և այս մեծ ճարտարապետութեան համար էր, որ նա լիակատար ազատութիւն էր պահանջում ըստ ուսումնական մասին։ Նա այս անգամ նախ ծրագրեց իւր յատակագիծն, հաղորդեց ս. Հայրապետին և ապա սկսաւ գործել։

Յառաջ բերենք նախ այդ սուրբ յատակագիծն, որոյ վրայ դաստիարակութեան շէնքն հիմնեցաւ և ապա անցնինք նկարագրել շինուածապետն, գործն ու գործաւորներն։

Նշանակ ալթմեան դասատուութեան յամենայն ուսումնարանս Հայոց ունի զբազում թերութիւնս 'ի դաստիարակութեան: Ձէ նա յատկացեալ ոչ ըստ չափու կարեւորութեան գիտութեան, ոչ ըստ օգտի և ոչ ըստ չափու ընդունակութեան մանկանց, որոց կրթութիւնք յոյժ կարեւորք են իբրև զգրաւական ապառնի յուսոյ ծնողաց և Հայրենեաց:

Իրաւամբ ասաց մի ոմն 'ի փիլիսոփայից թէ՛ ներկայն յղացեալ է ապառնեալ ¹⁾, վասնորոյ և դաստիարակութիւն մանկանց յոյժ վսեմ է ըստ ամենայն հետեանաց իւրոց: 'ի մանկութեան զարգանան և կազմուրին միտք, զգացմունք, հասողութիւնք և տպաւորութիւնք: 'ի մանկական տիոց կարողութիւնք հոգւոյ մշակեալք՝ արգասաւոր կացուցանեն զկենացն համայն ապագայ:

Նշանակ ալթմեան դասատուութեան չունի գէական մասունս. տայ զմեծ առաւելութիւն՝ փոքու արժանաւորութեան և զփոքր արժանաւորութիւն այնմ՝ որ դառաջինն պարտի ունիլ զտեղի: 'ի զուր յօրինակ տան զարդիւնս վաստակոց ոմանց 'ի դաստիարակաց, որք ունին զքանի մի գովանի աշակերտս, քանզի բացառութիւնք են նոքա և 'ի վերայ բացառութեան ոչ հիմնի երբէք բարւոք դաստիարակութիւն: Ուստի առանց ինչ պարսաւադիր լինելոյ այլոց, որք արարին զոր կարացինն, քըննողական ընտրութեամբ ասեմ զիմ կարծիս—Դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն պարտին գոյ առաջին վսեմ պէտք վասն մարդոյ, վասն կառավարութեան և վասն ազգի: Իսկ ընդհակառակն՝ 'ի տիրել մոլորութեան՝ առաւել քան զառաւել մեկնի մարդն իսպառ 'ի ճշմարիտն լուսոյ և անկրթութիւն յաւիտեան ծածկէ զգործս Աստուծոյ և զընութիւն՝ անթափանցելի խաւարաւ:

¹⁾ Լէյքնից:

Հիմն կրթութեան մարդոյ պարտին լինել կարևոր և էական գիտութիւնք, որք հարկաւորին յամենայն վիճակի և յամենայն ժամանակի: Էական գիտութիւնք պարունակեն յինքեանս զայն ամենայն, որ ինչ միանգամ կարևոր է մարդոյ գիտել անշուշտ և 'ի գործ դնել, զի մարթասցի պահպանել զիւրն արժանաւորութիւն և ո՛չ լինել ապաքաղդ: Այսոքիկ գիտութիւնք են յետագայք. — նախ՝ *կրօնն*, որով հարկէ սկսանիլ, շարունակել և աւարտել զկրթութիւն մարդոյ, վասն զի մարդն է յԱստուծոյ, Աստուծով և վասն Աստուծոյ: Երկրորդ՝ *Բարոյագիտութիւն*, որ տալ մարդոյ ճանաչել զանձն և զայլս: Բարոյագիտութիւնն ուսուցանէ մեզ զպարտաւորութիւն մեր առ Աստուած, առ մարդ, առ Հայրենիս, առ Եկեղեցին և առ Ժողովուրդն և ահա՛ այսոքիկ պարտաւորութիւնք են խարխիսք ընկերական և հասարակական կենաց: Երրորդ՝ *Բնագիտութիւն*, որով իմանամք զկազմ աշխարհի, բնագիտութիւն՝ որ ըստ գեղեցիկ աւսից Առաքելոյն Պողոսի՝ յետ Աստուածաշնչի երկրորդ իմն Գիրք, յորում ակնբերե տեսանին մեծութիւն, ամենակարողութիւն և նախախնամութիւն Աստուծոյ, զի աներևոյթքն Աստուծոյ արարածովքս իմացեալ տեսանին, այսինքն է մշտնջենաւորութիւն և զօրութիւն և աստուածութիւն նորա: Ընդ բնագիտութեան հարկ է ուսանիլ անշուշտ և զկազմութիւն մարդոյ, այն է իմանալ զայն ամենայն, զորմէ կախի առողջութիւն մարդոյ, որ ամուր և ամբիժ պահպանելով զմարմին՝ պահպանէ և զհոգին առողջ և զուարթ, որպէս ասաց ոմն 'ի նախնի իմաստասիրաց—Առողջ հոգի յառողջ մարմնի:

Մարդ կոչեալ է յաշխարհ ազնուացուցանել և կատարելագործել զհոգի իւր, կատարել զպարտաւորութիւնսն և որոնել զկեանսն, որոյ անանցն և խաղաղ յոյս աջով Բարձրելոյն տպաւորեալ 'ի մարդիկ քաղցրա-

ցուցանէ զընկերականութիւն մարդկան և պարարէ զսիրտսն սիրով անմահութեան: Վասն այսորիկ՝ առաջին պատուիրանն, զոր աւանդեաց Տէրն՝ է—սիրել զԱստուած և ծառայել նմա յամենայն զօրութենէ հոգւոյ, գործելով ընդ նախախնամութեամբ Նորա: Իսկ երկրորդ պատուիրանն Աստուծոյ և ամենայն հասարակութեան է լինիլ շահաբեր մարդկութեան ամենայն ձրիւք, զորս եղ Աստուած ՚ի մարդումն և այսու կատարելութեամբ պաշտել զԱստուած, սիրել զընկերն և աշխատիլ վասն ժամանակաւոր և յաւիտենական երջանկութեան: Ուրեմն հիմն և առարկայ կրթութեան են երեքին սոքա—Աստուած, Մարդ և Բնութիւն: Ծանաչումն Աստուծոյ է հիմն ճանաչման մարդոյ. իսկ ճանաչումն մարդոյ է հիմն ճանաչման բնութեան: Դիտութիւնք այսոցիկ երկց առարկայից առաջնորդեն զմարդն ՚ի ճանապարհ երջանկութեան. ուստի և մատակարարութիւնք սոցին պարտին լինիլ հիմն ուսման ՚ի Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոցի Հայոց Տփլիսայ այսու յետագայ եղանակաւ:

ՆԱԽ՝ կրօն. կրօնն ունի զառանձին պատմութիւն, որ բաժանի յերկուս մասունս, յորոց մին է Պատմութիւն Հրէից, որ սկսանի ի ստեղծմանէ աշխարհի. իսկ միւսն՝ Պատմութիւն Եկեղեցական. որ ոչ առնու զվախճան նախքան զկատարած աշխարհի: Առաջինն, այն է Պատմութիւն Հրէից, պարունակէ լինքեանս զօրէնս Աստուծոյ, զարարչագործութիւն և զմարգարէութիւն, որք պատրաստէին զաշխարհ վասն գալստեան Քրիստոսի:

Իսկ երկրորդն՝ այն է Եկեղեցական պատմութիւն ցուցանէ զյաւիտենական զանփոփոխելի օրէնս, պարգեւեալս մեզ ՚ի Փրկչէն, զորս և տարածեցին Առաքեալք Նորա քարոզութեամբ, զկնի որոց և Քահանայութիւնն պահպանէ:

Աղբիւր պատմութեան կրօնի է Աստուածաշունչն,

այն է Հին և Նոր կտակարանն և մասամբ վճիռք երկց Տիեզերական ծողովոց, աւանդութիւնք Հարց սրբոց, կանոնադրութիւնք և ծէսք և այլն: Զէ պարտ լինել 'ի պատմութեան կրօնի զպատմութիւն անքրիստոնեայ ազգաց, քանզի կրօնք նոցա չեն պատմութիւն Աստուծոյ, այլ մարդոյ: Որովհետեւ Ս. Գիրք յայտնի ցուցանեն մեզ զարարչագործութիւն Աստուծոյ և զճշմարտութիւնն, որք պարտին լինել Հիմն Հաւատոյ մերոյ և պարտաւորութեան, զոր պատուիրեաց Աստուած. ուստի գիտութիւնք Ս. Գրոց բաժանին այսպէս,—

Ա. Պատմութիւն Արարչագործութեան, այն է սըրբազան պատմութիւն:

Բ. Քրիստոնէականութիւն, որ պատմէ զճշմարտութիւնսն, որք են Հիմն Հաւատոյ:

Գ. Բարոյականութիւն, այն է պարտաւորութիւն մարդկան առ Աստուած, առ մարդ և առ այլս:

Յայնմ տեղուջ ուր եզերի ս. պատմութիւն, այսինքն ցճամբարձումն Քրիստոսի և ցիջումն Հոգւոյն սրբոյ, սկսանի,—

Դ. Պատմութիւն եկեղեցւոյ:

Ե. Պատմութիւն եկեղեցական կարգաց, տօնից և ծիսից:

Զ. Քահանայական Աստուածաբանութիւն, այն է պարտաւորութիւն քահանայի, որպէս քարոզչի Աւետարանի և արուեստ քարոզութեան:

ԵՐՐՈՐԴ՝ Բալոյագիտութիւն: Յայս առարկայ ամփոփին այն ամենայն գիտութիւնք, որք ուսուցանեն մարդոյ ճանաչել զանձն և զայլս: Առ 'ի ճանաչել մարդոյ զինքն, որպէս զմարդ բանական՝ հարկաւոր է.—

Է. Դասատուութիւն Մարդաբանութեան (Անթրօպոլօգիա), թէ զհմրդ զարգանան և կատարելագործին զօրութիւնք Հոգւոյ:

Մարդ առ 'ի ճանաչել զինքն իբրև զանդամ ազգի կամ շառավիղ նորուն պարտի իմանալ. —

Ը. Զպատմութիւն Համարիւն ազգի իւրոյ:

Թ. Զօտարազգի պատմութիւն, որպէս սերտ կապակից ազգային պատմութեան: Իսկ ընդ պատմութեան շաղկապեալ է նաև գիտութիւն լեզուի. —

Ժ. Վասն պատմութեան Հայոց՝ հարկաւոր է լեզու հայերէն:

ԺԱ. Վասն պատմութեան Ռուսաց՝ լեզու Ռուսերէն:

ԺԲ. Վասն պատմութեան Եւրոպացւոց և օտարազգեաց՝ լեզու Գաղղիարէն:

ԺԳ. Բարեգիտութիւն կամ Բնախօսութիւն (Ֆիզիօլոգիա) որ խօսի զառողջ կազմութենէ մարդոյ, զպահպանութենէ, զվնասուց առողջութեան և զայլոց հարկաւոր գիտոց, զծաղկապատուստութենէ երեխայից 'ի պահպանութիւն առողջութեան իւրոյ և առհասարակ Ժողովրդականաց:

ԶՈՐՐՈՐԴ՝ Բնագիտութիւն. Առ 'ի ճանաչել զբնութիւնն՝ հարկաւոր է. —

ԺԴ. Բնական Պատմութիւն, յորում պարունակի և մասնաւոր աշխարհագրութիւն:

ԺԵ. Բնական գիտութիւն, որով և ծանօթութիւն հարստութեան և շահաւետութեան թէ 'ի բուսականաց մասին և թէ 'ի լեռնային հանքագործութեանց:

ԺԶ. Թուաբանութիւն (մաթեմատիք), որ բնաւ ոչ պատշաճի և ոչ միում 'ի վերոյիշեալ գիտութեանց, սակայն կանոնօք իւրովք թեթեւացուցանէ զհաշուական գործողութիւնս:

Բայց որովհետև յայսմ դաստիարակական ծրագրութեան ոչ լիջեցի զնախապատրաստական գիտութիւնսն, առ այն հարկաւոր համարիմ խօսիլ զինչ ինչ գնոցունց՝ թէ ո՛ր և զիմրդ պարտ է պատրաստել զցանկացողս

մտանել 'ի Հոգևոր Դպրոցն Հայոց: Ուստի յոյժ օգտաւէտ համարիմ միաւորել զմասնաւոր եկեղեցական կամ ծխական վարժարանս ընդ Հոգևոր Դպրանոցի Հայոց, իբրև զնախակրթարան դասարանս:

Մասնաւոր եկեղեցական վարժարանք.

Յայսօրիկ վարժարանս ընդունին մանկունք 'ի վեցամեայ հասակէ սկսեալ և մնան անդանօր մինչև ցտասնամեայ հասակ իւրեանց: Առարկայք կրթութեան նոցա պարտին ընդարձակել զմիտս և զգագցմունս, որք նախընթաց են մտածութեան: Ուստի հրահանգութիւն գիտութեանց յառաջին երկուս ամս պարտի 'ընդարձակիլ հետեւեալ եղանակաւ—ընթերցանութեամբ, վայելչադրութեամբ, գծադրութեամբք թուանշանից և չորիւք նախադրամբք թուաբանութեան: Իսկ 'ի յետին երկուս ամս կատարելագործին վերագրեալ առարկայք և հայեցեալ 'ի չափ ընդարձակութեան մտաց մանկանց՝ աւանդի նոցա համառօտ բարոյական քրիստոնէականութիւն. և պատրաստի գտանին աշխարհագրական քարտեք, որովք ցուցանէ ուսուցիչն զհարկաւոր տեղիս հայրենի երկրին, զտեղիս մեծամեծ անցից երևելի անձանց և պատմելով զայնոցիկ՝ զարթուցանէ 'ի մանկունս զուսումնասիրութիւն ազգային պատմութեան:

Կարևոր է անհրաժեշտ, զի մանկունք ընդ դասուց բարոյական քրիստոնէականութեան տեսցեն զառաքինութիւնս դաստիարակաց 'ի գործ եղեալս վերաբերութեամբ առ նոսա: Վասնորոյ հարկ է իսպառ մերժել 'ի պատժոց զհին չարաչար խտութիւնսն, որք այլակերպէին զպատկեր ուսուցչի, և փոխանակել զայն պատիժ՝ 'ի հեզ կառավարութիւն մտաց: Մանկունք սիրեն առհասարակ, զի այլք խորհեսցին ընդ նոսա և այս բանայ զնոցայն աշխոյժ՝ լինել մեծ: Ապա ուրեմն զիւ-

ըին է յոյժ ուղղել զերեխայական թերութիւնսն և զանկարգութիւնս՝ հանճարաւոր և զգալի եղանակաւ և պատիժք պարտին լինել ոչ ներգործութիւնք ֆիզիքականք, ալ բարոյականք։ Այսու եղանակաւ հասեալ մանկանց 'ի տասնամեայ չափ հասակի իւրեանց (առանց որոյ չէ հնար թոյլ տալ նոցա լսել զհրահանգս Հայոց Հոգեւոր Իսկրանոցի) և կարացեալ մաքուր գրել, ուղիղ կարգալ, գիտելով ընդ նմին զչորեսին նախադրուես թուաբանութեան, զլուսաւոր և զկենդանի գիտութիւն Հաւատոյ իւրեանց և զքանի մի ականաւոր տեղեաց և զկողմանց և զՊատմութիւն Ազգին, յետ հարցաքննութեան, կարեն մտանել 'ի Ներսիսեան Հոգեւոր Իսկրոցն Հայոց 'ի շարունակել զուսումն իւրեանց ¹⁾։

Պետրոս Ծանշեանց։

Աւելի լաւ բացատրելու համար այն հոգին, որով ոգեւորեցաւ Ներսիսեան ուսումնարանն, կարեւոր եմ համարում, որչափ յիշողութիւնս ներում է, համառօտիւ նկարագրել թէ քնչ վիճակի մէջ էր դպրոցն։

Տեսչութեան պաշտօն էին վարում պ. պ. Կարենեանց և Պատկանեանց. ձրիաբար դասախօսում էին բարձրագոյն դասարաններուն մէջ՝ պ. Սունդուկեանց՝ Երկրաչափութիւն. պ. Գուրինեանց՝ Աշխարհագրութիւն։

¹⁾ Սուրբ պարտք եմ համարում յիշել այստեղ, թէ, իմ շուրջ տասնամեայ Տեսչութեան շրջանին մէջ 'ի Ժառանգաւորաց վարժարանի ս. Երուսաղէմի պ. Շանշեանցի ծրագրի գործադրութեամբ, մեծ արդիւնքներ յառաջ եկած են, պարգևուելով թէ՛ Միաբանութեան և թէ՛ Ազգին՝ ճշմարիտ աստուածապաշտ և բանիբուն եկեղեցականներ, թէ՛ հմուտ ուսուցիչներ և թէ՛ Հայ Հասարակութեան՝ գործունի անդամներ։

պ. Հեջուբեանց՝ Պատմութիւն ռուսաց. վարձաւոր էին պ. պ. Պատկանեան և Ձմշկեան՝ Ռուսերէն լեզու. Աբամէլիքեան՝ Թուաքանութիւն. Կարենեանց և Յարութիւն վարժապետ՝ Հայերէն լեզու. Տ. Ս. Սահառունի և Տ. Մկրտիչ՝ Կրօնագիտութիւն, Տ. Ղազար՝ Երաժշտութիւն. Երեմիա Իսահակեանց՝ վերականգուել աստնադպիր Հոգաբարձութեան: Բացի հայերէն լեզուէն, կրօնագիտութենէն և երաժշտութենէն՝ ամեն ուսմունք և գիտութիւնք աւանդուում էին ռուսերէն:

Ապտակել, քանոնով ձեռքը ծեծել, մազերն քաշել, չոքեցնել, անարգական խօսքեր կրկնել, մակդիրներ տալ՝ սովորական էին ոմանց ուսուցչաց համար, իսկ ձաղկելն (ւողգի) վերապահուած էր միայն տեսչաց: Ծեծն կախուած էր ուսուցչի քմահաճոյքէն, շատ անգամ մի պարզ բանի համար կամ բոլորովին անմեղ տեղն ծեծուում էր աշակերտն ¹⁾:

¹⁾ Իբրեւ օրինակ, բաւական եմ համարում պատմել միայն ինձ պատահածն, որ երբէք մոռցած չեմ: Ես աշխատասէրներէն էի. ինչե՞ր կրած են միւսներն: Ռուսերէն ընթերցանութեան ուսուցիչն՝ փոխանակ առաջին՝ երկրորդ վանկին վրայ շեշտելու համար, միշտ ձեռքն գտնուած հաստ քանոնովն այնպէս հարուածեց ձեռքիս ափն, որ մի ժամէն աւելի մղկտացի: Տ. Սահառունին պատուէր տուած էր դասի ժամանակ երբէք ուրիշ բանով չը պարապիլ և իրաւունք ունէր: Ես մի Եղիշէ գնած էի Էնֆիաճեանց նոր գրատունէն, սիրուն տուփի մէջ. սկսած էի յափշտակուած կարգալ, հետո դասարան տարած էի և երբ ուսուցիչ քահանայն սկսաւ Հաւատամքն կրկնել տալ աշակերտաց, գրասեղանի բաց դարանի մէջ դնելով շարունակեցի ընթերցումս: Ուսուցիչն նշմարեց և հրամայեց Հաւատամքն ասել. փոխանակ զԱռաքեալն ասելու՝ զառաքեալսն ասացի. բայց ինքնին անմիջապէս ուղղեցի. չը գոհացաւ, կոչեց ատեան և հրամայեց Զաւրեանց անուն հասակաւոր աշակերտին ափս

Նոր Տեսուչն մի շաբաթ ունկնդիր եղաւ բոլոր դասախօսութեանց՝ առանց գիտողութեան: Յաջորդ շաբաթուն ալ ևս չեկան ձրիաբար դասախօսողներն, ընդ որս և Տ. Սահառունին, Տ. Մկրտիչն և Յարութիւն վարժապետն: Առաջիններն արձակուած էին, որովհետեւ Տէրութեան պաշտօնեայք էին և ո՛չ ուսուցչական դասէն, թէեւ պատուաւոր և հմուտ անձինք, մանաւանդ որ ուսմունք և գիտութիւնք հայերէն պիտի աւանդուէին և ո՛չ ռուսերէն: Երկրորդներն արձակուած էին իրենց ուսուցչական ապարդիւն եղանակին համար: Առաջիններն գոհ էին, քաջ ճանաչում էին Շանշեանցն և գնահատող էին նորա նպատակին: Իսկ երկրորդներն դժգոհ մնացած էին: Սակայն այգպիսի դժգոհութիւններն բնաւ նշանակութիւն չունէին Պ. Շանշեանցի համար: Նա պատրաստ էր դաստիարակութեան անընդունակ ուսուցչի համար ալ անհատական պաշտօն գտնել, քան թէ խաթեր համար աշակերտաց հանրական օգուտն զոհել մասնաւորին, լաւ է ասել—*հոգին զոհել նիւթին*: Օրինակի համար. Տ. Սահակ Սահառունին պահանջում էր աշակերտներէն, իբրեւ մեծ գիտութիւն, անսխալ կրկնել

ծեծել բանոնով: Նա չը հպատակեցաւ բանիցս կրկնուած սպառնալից հրամանին և քահանայն ինքն, իմ փոխարէն, զայրացմամբ ծեծեց ընկերակցիս երկու ձեռքն: Ջաւրեանց համոզուած էր, որ ես հաւատարմքն շատ լաւ գիտեմ, զի դասարանին մէջ միշտ օգնում էի ամենուն՝ կրօնական և հայերէն դասերու սերտողութեան ժամանակ: Բայց անշուշտ անտեղեակ էր, որ ուսուցիչն ծածուկ կարգալուս համար է, որ բորբոքուած է պատժելու և ո՛չ թէ հաւատարմքին: Որչափ բարետիրտ էիր, սիրելի Ջաւրեանց, որ ինքը ծեծ կերար և չկամեցար ձեռքովդ ընկերդ ծեծել: Եթէ ննջած ես դու, թո՛ղ այս տողերն կենդանի յիշատակ փան աղնիւ կամբիդ ու վարմանդ:

հրեշտակաց, սատանայից, Գրիստոսի բւեռաց անուններն և այսպիսի բաներ: Երբ ի ներկայութեան Պ. Շանշեանցի աշակերտն չը կարողացաւ սատանայից կամ դիւացաւ. իսկ Շանշեանց հեղօրէն ասաց—Տէր-հայր, տէր հայր. սատանայից անուններն չիմանալն աւելի լաւ է քան թէ իմանալն: Ընդհակառակն խեղճ քահանայն մեծ պարծանք էր համարում, որ շատ գրքեր կարդացած է և այսպիսի բաներ գիտէ, չը խնայելով աննախանձաբար ուսուցանել նաև աշակերտաց:

Ծրագրին համեմատ նոր դասախօսութիւններն այսպէս սկսան—Ուսումն Զրիստոնէական կրօնի եւ քրոյազիտութեան՝ Պ. Շանշեանց, Եկեղեցական պատմութիւն և Փրանսերէն լեզու՝ Փափազեան (նախ քահանայ և ապա Գալուստ վարդապետ), Ընդհանուր պատմութիւն և Աշխարհագրութիւն Պ. Սիմօնեանց, Բնապատմութիւն և Բնական գիտութիւն՝ Գ. Խաթիսեանց (սոյն երեքն Գորպատի համալսարանէն), Հայերէն՝ Յ. Կարենեանց և Երեմիա Իսահակեանց, Ռուսերէն՝ Մ. Պատկանեանց, Ա. Չմշկեանց, Թուաքանութիւն և Գեղագրութիւն՝ Աբամելիքեանց, Երաժշտութիւն՝ Գէորգ քահանայ Աբամեանց (ապա վարդապետ և յետ ժամանակաց Առաջնորդ Ղարաբաղի):

Երբ ուսմունք և գիտութիւնք սկսան աւանդուիլ մայրենի լեզուաւ՝ մի նոր ոգևորութիւն և զուարթութիւն զգեցան աշակերտք: Ընդարձակ դասախօսութիւններն ո՛չ միայն դիւրութեամբ հասկացուում էին, այլ և գրւում էին աշակերտաց ձեռքով, ապա սրբագրւում և դասատետր պատրաստւում: Առաջ պէտք էր միևնորյն ժամանակ թէ՛ ռուսերէն լեզուն ուսանիլ և թէ՛ աւանդուած գիտութիւնն. իսկ հայերէն դասախօսուած ժամանակ՝ լեզուի դժուարութիւնն վերցուած էր և 2—3

ամսուան մէջ ուսանելիքներն մի ամսուան մէջ էին ուսանուի և այս ևս կենդանի եղանակաւ, առանց դասադրէն ի բերան ուսանելու, երբեմն նոյն իսկ անհասկանալի ատամնասերտութեամբ: Այս մի նոր հոգի էր, որ շնչում էր, վասն զի դպրանոցի հիմնադրութենէն ՚ի վեր ուսմունք և գիտութիւնք միշտ աւարդուած էին օտար լեզուաւ: Գիտութեան անունն միայն կար. ինքն չը կար. որովհետև զոհուած էր լեզուի ուսման. գիտութիւնն լեզու ուսանելու միջոց դարձած էր:

Արդէն ռուսերէն լեզուն աւանդուում էր գրական բոլոր ճիւղերով, իբրև պետական լեզու: Մայրենի լեզուաւ աւանդութիւնն այն մեծ գիւրութիւնն էր ընծայում, որ ուսուցչաց մատնանիշ արած՝ կրօնական, պատմական, աշխարհադրական, բնապատմական, բնագիտական և այլ գրչերն, որոնք ցայն վայր հրատարակուած էին, կարողանում էինք կարգալ. որովհետև նախնեաց ամբողջ մատենադրութենէն զատ՝ այդպիսի ընդարձակ հաւաքածոյ ևս, 2—3 անգամ օրինակներով պատրաստուած էր Տեսչի կանխահոգութեամբ և հետզհետէ աւելանում էին նորանոր հրատարակութիւնքն ևս:

Դասախօսութիւնք ևս աւանդուում էին շատ ընդարձակ, իւրաքանչիւր դասի համար $1\frac{1}{2}$ ժամ. պ. Շանշեանց շաբաթն երկու անգամ դաս ունէր, իսկ մնացած ժամանակն այցելում էր դասաւաններն և լռութեամբ ունկնդիր լինում: Իւր գիտողութիւններն, ինչպէս յիշած ենք, հաղորդում էր ուսուցչաց, դասարանէն արտաքոյ տեսչական խորհրդարանի մէջ և ո՛չ երբէք աշակերտաց առջև: Ուսուցիչներէն ոմանք երբեմն կրկնում էին մեզ. «երջանիկ էք, որ ուսանում էք այսպիսի առաքինի և իմաստուն Տեսչի օրով. մենք, ուսուցիչ լինելով հանդերձ, իրմէն շատ նոր բաներ ենք սովորում»: Մենք աշակերտքս արդէն զգում էինք, ար-

դէն գիտէինք, որ երջանիկ ենք, գիտէինք, որ այն յոյժ սակաւաթիւ և ընտիր դաստիարակներէն է Պ. Նանշեանց, որոյ համար կարելի է համարձակ ասել—Այր մի՛ առաքեալ յԱստուծոյ:

Նորա ազդեցութիւնն այնքան մեծ էր, որ իբրև կենսադիր, շուրաւ եմ այժմ, թէ Բնչպէս պիտի պատկերեմ այն չքնաղ կեանքն, որոյ վրայ զմայլում էինք միայն, առանց կարենալու բացատրել մեր զմայլումն: Այդ կեանքն մի անապակ բիւրեղ, մի պրիզմ էր, որոյ վրայ ցոլացած էր եօթնարփեան շնորհաց լոյսն՝ իւր բոլոր երանգներով: Այդ անթերի ամբողջութիւնն անթերի ցոյց տալու համար՝ անհրաժեշտ եմ համարում ուրոյն ուրոյն պատկերել գլխաւոր գծերն, այն է Պ. Շանշեանց՝ որպէս ուսուցիչ, որպէս տեսուչ, որպէս ընկերական մարդ և քաղաքացի, որպէս աստուածալին եւ մարդկային սիրով վառուած քրիստոնեայ, որպէս Հիմնադիր ճարտրական մի նոր Դպրոցի, Դաստիարակութեան մի նոր եղանակի Հայոց մէջ, համաձայն Ներսէս Հայրապետի նպատակին, որ տակաւին իրագործուած չէր, թէև Դպրանոցի հոյակապ շէնքն գոյութիւն ունէր բաւական տարիներէ ՚ի վեր:

Ե.

ՈՐՊԷՍ ՈՒՍՈՒՑԻՉ.

Պ. Շանշեանց ուսուցչութեան համար ծնուած մարդ էր: Նա ներշնչուած էր Ս. Գրոց հոգևով, ուսումնասիրած էր նախնի եկեղեցական Հարց բոլոր գրութեան: Ս. Գրոց վկայութիւններէն զատ՝ նորա յաճախ յեղեղած անուններն էին՝ Ս. Իգնատիոս, Աթանաս, Ոսկեգերան, Հերոնիմոս, Օգոստինոս, որոյ խօս-
 ԼՈՒԾԵՑ Բ. 3

քերն նոյն իսկ իւր լեզուաւ և բառերով էր լառաջ բերում ¹⁾։ Չը մոռնանք լիշեւ, որ լիովին ուսումնասիրած էր նախնի իմաստասիրաց, կամ, լաւ է ասել, մարդկային վիճակի վրայ խորհող գիտնոց գրութիւններն, որոնք իրենց մտածութեամբ և բնական լուսով աւելի վեր բարձրացած էին հասարակ ժողովրդէն, մինչև հոգւոյ անմահութեան ծանօթութիւնն, մինչև գուշակութիւն թէ՛ մարդն իւր ընկած վիճակէն բարձրանալու համար կարօտ է գերմարդկային զօրութեան, երկնային զօրութեան։ Այս մասին նոյն իսկ բանաստեղծներէն հատուածներ էր լառաջ բերում և իւր շեշտած անուններն էին մանաւանդ Պղատոն, Սոկրատ, Մարկոս-Ալեքսիոս, Սենեկայ, Կիկերոն, Հոմերոս, Ուրաստիոս և այլն։ Նա յիշում էր այս անուններն, բայց չէր մոռանում կրկնել թէ՛ այս նշանաւոր խորհողներուն համար տակաւին լոյսն 'ի խաւարի էր։ Չէր մոռանում լիշեւ, որ քրիստոնէութեան մանուկն աւելի բան գիտէ, քան թէ այս իմաստասէրներն։ «Գոհանամ զՔէն, Հայր, զի ծածկեցեր զայս իմաստնոց և 'ի գիտնոց և յայտ-

¹⁾ 'Ի դէպ է այստեղ յիշել թէ՛ զարմանալի սուր յիշողութեամբ օժտուած էր Պ. Շանշեանց։ Ղարաբաղում գտնուած ժամանակ՝ դէմ յանդիման սենեակներու մէջ էինք բնակում։ Սովորութիւն արած էի կարդացած գրքիս մէջ նշան դնել, որպէս զի այն տեղէն շարունակեմ, ուր թողած եմ։ Շատ անգամ նշանն վերցուած էի տեսնում։ Մի օր սաստիկ բարկացած էի, կարծելով թէ՛ սպասաւորն է վերցնողն. յանկարծ Պ. Շանշեանց ներս մտաւ։ Ի՞նչ զարմանալի բան, ասացի, կարդացած գրքիս նշանն վերցնում են և չեմ կարողանում տեղն գտնել։—Ո՞րն է զարմանալի, պատասխանեց, նշանն վերցնե՛լն, թէ կարդացածի շարունակութեան տեղն չը գտնելն. ի՞նչ տեսակ կարդալ է այդ։ Ապա պատմեց, որ ինքն է վերցնողն, ուշի ուշով ընթերցման խրատ տալու համար։

նեցեր տղայոց: Այ՛ն, Հայր, այսպէս հաճոյ եղև առաջի քո:

Պ. Շանշեանց, սրտի և մտքի այսպիսի պաշարով պատրաստուած և աստուածային հոգւով սպառազինուած, ստանձնած էր ուսումնարանի բարձրագոյն դասարանի քրիստոնէական բովանդակ ուսմանց և բարոյագիտութեան դասախօսութիւնն: Պ. Շանշեանցի շաբաթական երկու դասերն ուրախութեան և ցնծութեան ժամեր էին աշակերտաց համար: Անհամբեր սպասում էինք նորա դասարան մտնելուն: Ամեն դասախօսութեան ժամանակ միշտ բերում էր իւր ֆրանսերէն մանրատիպ և փոքրագիր Աստուածաշունչն, ինչպէս որ աշակերտաց ևս պատուէր տուած էր դասարանի մէջ ունենալ Հայերէն Աստուածաշունչն, հարկ եղած ժամանակ վկայութիւններն բանալ, կարգալ և գլուխն ու համարն նըշանակել:

Պ. Շանշեանցի լիշողութիւնն, ՚ի սկզբան, մի հրաշք համարուած էր աշակերտաց համար, վասն զի, հարկ եղած ժամանակ, իսկոյն բաց էր անում իւր Աստուածաշունչն և մեզ պատուիրում բռնալ այս ինչ գլուխն կամ այն ինչ համարն: Երբ տակաւ առ տակաւ մենք ևս ընտելացանք ս. Գրոց, նշմարեցինք, որ ո՛չ թէ գլուխներն ու համարներն է, որ լիշողութեան մէջ պահած է ուսուցիչն, այլ իմաստն: Այնքան կարգացած է, այնքան իւրացուցած է ս. Գրոց հոգին, որ իսկոյն միտն է բերում, թէ ո՛ր է գտնւում այս ինչ իմաստով խօսքն: Մեր սոյն յառաջ բերածներն դասախօսութեան արտաքին ձևն է, դանք էականին:

Պ. Շանշեանցի դասախօսութիւնն ամեն կերպիւ նոր էր աշակերտաց համար: Դասագիրք չունէինք. դասախօսութիւնն աւարտելէն զկնի միայն՝ ամեն աշակերտ գրում էր իրեն համար իւր լիշողութեան մէջ մնացածն: Նա խօսում էր և շատ սակաւ էր պատահում, որ մի

աշակերտի հարցումն ուղղէ: Խօսում էր երկիւղածութեամբ, խօսում էր զգացմամբ, խօսում էր պարզ եղանակաւ, պարզ լեզուաւ, առանց պերճաբանութեան, առանց ձևաբանութեան: Սակայն իւր խօսքերն բարձր էին ամեն պերճախօսութենէ, հզօր ամեն յուզմունքէ: Ս. Գրոց քաղցրութիւնն մեղրի պէս ծորում էր իւր բերանէն. այդ ծորանք հաղորդւում էր աշակերտաց սրբօքերուն. անուշում էր նոցա քիմքն: Մի հոգեկան անպատում հաղորդակցութիւն կար, որ ուսուցչէն անցնում էր լսողներուն. վասն զի աշակերտներէն զատ լինում էին միշտ այլ ունկնդիրներ ևս, քահանայք, քահանայացուք, աշխարհիկ անձինք: Եօթն տարի էր, որ դասախօսում էր Շանշեանց և միշտ նոյն թարմութիւնն, նոյն ոյժն, նոյն զօրութիւնն, նոյն հրապուրն ունէին մեզ համար իւր դասերն:

Այն դասադրքերն, որ հրատարակուած են Պ. Շանշեանցի անուամբ—*ուսումն Բրիստոնէութեան, ուսումն Պարտուց*—նորա դասախօսութեանց համառօտագրութիւններն են և ո՛չ ամբողջութիւնն: Այդ դասադրքերն աշակերտաց զրածներն են և նոցա թախանձանօք կանոնաւորուած դասաւորուած են ձեռամբ ուսուցչին:

Պ. Շանշեանցի վերջին դասախօսութիւններն մի տեսակ կտակ էին: Մենք չը գիտէինք բնաւ, թէ նա մտադրած է թողուլ ուսումնարանն, արտաքին պարագաներէն ստիպուած. վասն զի երբէք չէր խօսում անցած դարձածներու վրայ: Նա խօսում էր այնքան ոգեւորութեամբ, այնքան զգածուած, որ շատ անգամ տամկանում էին իւր փայլուն աչքերն, թէ և միշտ պահպանում էր քրիստոնէական յաղթանակի կորովութիւն: Նորա արտասուքներն ու քաջալերութիւններն կրկնութիւն էին Գեթսեմանիի ու Գողգոթայի Նահատակի արտասուաց և քաջալերութեանց: Մեր սրտերն տրոփում

էին, մեր հոգին խռովում էր: Դողում էինք, մի գու-
ցէ վերջին հրաժեշտի բառեր պիտի լսէինք: Նա տես-
նում էր մեր վիճակն. նշմարում էր շատերու ծածուկ
արտասուելն: Վերջին վայրկենին նա արտասանեց հե-
տեւեալ խօսքերն, որ օրինակում եմ նոյնութեամբ նոյն
օրուայ գրածներէս և իբրև մասունք պահածներէս:—

«Մինչև այժմ ինչքան որ սովորեցիք, այսուհետև
Ձեր վարքումը պէտք է որ տեսնեն, այնպէս որ էլ չը
հարկաւորուի հարցնելու թէ՛ որ տեղ էք սովորել, այլ
որ տեսնեն ինչպէս լոյսը: Գլխաւորն մանաւանդ, որ
մեր վարքով ու գործքով գործակից լինենք մեր Փրկի-
չին, ցոյց տանք մեր Աստուծոյ օրգիւթիւնն և լինենք
նրա արքայութեան տարածող. ցոյց տանք մեր մարդա-
սիրութեամբ և խաղաղութեամբ, որ Նա աշխարհ է ե-
կել: Իսկ փորձանքներից և նեղութիւններից ամենւին
պէտք չէ վախենալ, այլ պէտք է ճշմարտութիւնն պա-
հել, պաշտպանել: Զմարտութեան քննութիւնն՝ փոր-
ձանքն է ու նեղութիւնն. այս երկու տեղը պէտք է
քննուի Ձեր ուսած ճշմարտութիւնն: Եթէ Կեսար, իւր
բաղդին ապաւինած մրրիկներին վստահացաւ և սաս-
տեց, մեր նաւումն Քրիստոս ինքն կը լինի նստած,
եթէ մենք տանող լինինք նրա ճշմարտութեան և ու-
րեմն, եթէ մենք ունինք մեզ հետ և ճանաչում ենք
այն Աստուածն, որոյ անունն է Ըմմանուէլ, այսինքն
Աստուած մեզ հետ, էլ ինչքն պէտք է վախենանք:
Տեսնում ենք, որ երկինքն ամպում է և դարձեալ պարզ-
ւում, էսպէս էլ փորձանքներն հեղեղի նման կը թա-
փուին և կանցնին: Միշտ յոյս պէտք է ունենանք, որ
Աստուած միայն բարւոյն յաջողողն է և գիտէ թէ մեզ
հանդիպածների վերջն էլ պիտի երևի Աստուծոյ բարու-
թիւնն և պարգուի երկինքն: Բայց գլխաւորն այն է,
որ մենք ինքներս Նրան (զԱստուած) չը թողունք, սո-

վորցնենք Նրա ցանկացածն և պահենք Նրա պատուիրանքն: Նա մեզ հետ է, մենք էլ Նրա հետ լինինք: Նրան սիրելի և Նրան որդի:

Այս եղան իւր ուսուցչական վերջին բառերն և մեկնեցաւ: Մեկնեցաւ այն հրեշտակն, որ աւետեց մեզ Քրիստոնէութեան հոգին, վառեց նոյն հոգւով, առաջնորդեց, քաջալերեց: Մեկնեցաւ և մենք սկսանք ապշութեամբ իրարու երես նայիլ, չէինք հաւատում թէ՛ հրաժեշտի խօսքեր էին իւր արտասանածներն, վասն զի այդ իմաստով շատ անգամ խօսած էր: Տակաւին յոյս ունէինք՝ թէ յաջորդ դասին պիտի դալ և շարունակէ: Բայց չեկաւ և իմացանք, որ հրաժարած է: Ո՛վ կարող է նկարագրել աշակերտաց տխրութիւնն. կարծես թէ՛ ամայացաւ Ուսումնարանն:

2.

ՈՐՊԷՍ ՏԵՍՈՒՅ.

Դաստիարակութեան պաշտօնի նկատմամբ՝ գիտութիւնն ու վարուց սրբութիւնն այն երկու մեծ ոյժերն են, որոց առջև ամեն բան խոնարհում է: Պ. Շանշեանցի մէջ սերտիւ միացած էին այս երկու ոյժերն: Ունէր գիտութիւն Աստուծոյ, ունէր գիտութիւն Բնութեան և Մարդոյ և այս գիտութիւնն օժուած էր իւր առաքինի վարքով ու բարքով: Կրօնն նորա համար լոկ ուսմունք կամ խօսք չէր, այլ կեանք՝ յաւելուած կեանքի վրայ, լաւ է ասել՝ կեանք կենաց: Կրօնն նորա համար մի զօրութիւն, մի սնունդ էր՝ տարածուած բոլոր կեանքի մէջ: Ումանց՝ գիտնականաց նման նա երբէք ընկած չէր բանապաշտութեան, այս նենգաւոր դրուժան Դաւիթին ծնկաց վրայ, որ անդամալուծած է և անդամա-

լուծում է շատ ըմբիշներ: Նա շատ անգամ ասում էր՝ մարդու կեանքն պէտք է լինի վառարան ճշմարտութեան և ո՛չ թէ արձագանք, և այնպէս էր արդարեւ իւր կեանքն:

Պ. Շանշեանց, երբ իբրեւ Տեսուչ Վարժարան մըտաւ, պատուէր տուաւ բոլոր պաշտօնէից, որ իրենց որ և իցէ գանգատներն ուղղակի Տեսչին յայտնեն, ուստի և վերացաւ ծեծն, վերացաւ ականջաքաշութիւն, վերացաւ մազաքաշութիւնն, վերացան անարգական անուանարկութիւններն, որոնք սովորական էին քանի մի ուսուցչաց համար, վերացաւ նաեւ աշակերտաց աղմուկն, իրար ծեծելն, հայհոյելն և այլն և այլն: Խստութիւնն չէր, որ յառաջ էր բերում այս բարեկարգութիւնն, այլ Տեսչի իմաստուն վարմունքն՝ առ ուսուցիչս, և սէրն՝ առ աշակերտս: Նորա մի նայուածն, մի ականարկն բաւական էր աշակերտին հասկցնելու իւր թերութիւնն, եթէ շեղած էր ուղղութենէ: Նորա անվրդով խօսքըն աւելի էր ազդում, քան թէ այլոց զայրոյթն ու սպառնալիքն: Դադրած էին իսպառ աշակերտաց այն ճարպիկ հնարագիտութիւններն, որով ճգնում էին որ և իցէ թերութեան մէջ՝ իրենց անձն արգարացնել և ջանալ՝ ընկերն յանցաւոր հանել: Վերջացած էին ստախօսութիւններն, կեղծիքն, պատրուական, ուսուցիչներու հետ թուանշաններու համար վիճելն, շատախօսութիւններն, խաբէութիւնն և այլն և այլն:

Որքան մեծ էր Տեսչի սէրն, այնքան մեծ էր նաեւ աշակերտաց երկիւղն, որ մի գուցէ որ և իցէ կերպիւ վշտացնեն Տեսչի սիրտն: Այս սուրբ երկիւղն էր, որ ինքնին ուղղում էր աշակերտաց վարք ու բարքն: Գանակոծութեան և պատժոյ սարսափն երբէք չունէր սոյն ազնուացուցիչ արդիւնքն: Գանակոծութեան ներքոյ սիրտն ու կամքն դարձեալ անուղղայ էին մնում, մինչդեռ Դաս-

տիրարակութեան բուն նպատակն է կամքն ուղղել՝ համաձայն կամաց Աստուծոյ ¹⁾։

1) — Պ. Շանշեանցի տեսչական ազդեցութեան մասին հարկ եմ համարում, յիշողութեանս մէջ ֆիացած բաղմամբիւ դէպքերէն մի բանի հասն յառաջ բերելու — նորաշէն եկեղեցւոյ Տ. Սրապիոնի միակ որդին՝ Ստեփանն (որ բթատ լինելուն համար՝ վրացերէն բառով Պաճօ էին անուանում) խոշորանձնեայ ստահակ, մի օր զբօսանքի ժամանակ զարկած էր մի աշակերտի և սա գնալով Տեսչի բնակարանն (որ վարժարանի հանդէպ էր) գանգատած էր և Տեսուչն պատուէր շրջած էր, որ Ստեփանն, վարժարանի երկու ռուս սպասաւորներն առնելով՝ իջնէ ստորին յարկի մի սենեակն և ինքն պառկելով՝ ծեծել (ձաղկել) տայ։ Աշակերտք լսելով զարմացան, որովհետեւ հին դրութեան էր վերաբերում՝ այս պատիժն և ձաղկոցներն անգամ (իրարու հետ կապուած երկայն բարակ ոստեր) վերցածէին և նոր պիտի պատրաստուէին։ Ստեփանն, որ նախորդ տեսչութեանց օրով՝ դիմադրութեամբ և բռնութեամբ կրած էր սոյն պատիժն, հետն առաւ մի բանի ընկերներ, որ վկայ լինին իւր հլութեան, իշաւ նշանակած սենեակն, ուր սպասաւորք պատրաստ էին՝ ձաղկոց 'ի ձեռին, ինքնին պառկեցաւ, բայց վերակացուն, որ ներկայ էր, գաղտնի պատուէր ստացած էր՝ հնազանդութիւնն տեսած ժամանակ՝ իսկոյն արգելուլ ձաղկելն, վասն զի խնդիրն միայն յանցանքն ճանաչելու և հլու գտնուելու վրայ էր։

Գէորգ Աղայեանց, Մոզդոկ գաւառէն, ընկերակցին հետ վէճի բռնուելով անարգական բառ արտասանած էր և այս առթիւ, ընկերակցի գանգատանաց վրայ, կոչուած էր Տեսչէն։ Շատ լաւ միտս է, որ նոյն օրն կիւրակի էր. աշակերտներէն ոմանք սերտարանի մէջ էին, ոմանք ձեմում էին ընդարձակ կօրրիդորի (միջանցքի) վրայ։ Աղայեանց մեծ վրտտահութիւն ունէր իւր ճարտարախօսութեան վրայ՝ թէ Տեսչին երթալով՝ պիտի արդարացնէ իւր անձն Սակայն վերադարձաւ լալով։ Բարձր դասարանի ընկերակիցք հետաքրքիր եղան պատճառն իմանալու։ Ի՞նչպէս խօսեցար. ի՞նչ ասաց Տեսուչն, միթէ յանդիմանե՞ց. — ո՛չ, ո՛չ, երբ սենեակն մտայ և երբ հարցուց բաղրութեամբ՝ թէ ի՞նչ ունիս, Աղայեանց,

Պ. Շանշեանցի ազգեցութիւնն մեծ էր նաև ուսուցչական դասուն վրայ: ¹⁾ Նորա տեսչութեամբ, ոչ միայն ուսումնարանի համբաւն, այլ և աշակերտաց պատիւն բարձրացաւ: Գիշերօթիկ աշակերտներն կամ որդեգիրներն միաձև սև հագուստ ունէին: Պ. Շանշեանցի տեսչութենէն առաջ, ամեն անգամ որ խմբովին կամ կարգաւ եկեղեցի, զբօսանքի կամ բաղնիք էինք գնում, քաղաքի ճանապարհներէն անցնելով՝ անարգական խօսքեր էինք լսում.— քեյլեյլ (ննջեցելոց հոգեհաց) ուտող, մուֆտա (ձրի) հաց ուտող, և այլն: Իսկ երբ նոր Տեսուչն, իւր պատկառելի կերպարանքով, վայելուչ հագուստով և վեհ ընթացքով, սկսաւ ընկերանալ մեզ, ոչ միայն անարգական խօսքերն վերացան, այլ շատ անգամ

պատմէ՝ տեսնեմ. լեզուս բռնուեցաւ, ճարտասանութիւնս ոչնչացաւ: Գնա՛, գնա՛, ասաց, իրարու հետ սիրով վարուեցէ՛ք: Գանգատող աշակերտն ևս սկսաւ լալ և իրարմէ նեողութիւն խնդրեցին:

1) — Պ. Միք. Պատկանեանց, ռուսերէնի աւագ ուսուցիչն (հմուտ նաև հայերէն և ֆրանսերէն լեզուաց ու քաջ թարգմանող) մի օր ակոռէն ելաւ մի աշակերտի մազերն քաշելու, և սոյն վայրկենին յանկարծ դասարան մտաւ Պ. Շանշեանց: Սկսան իրարու հետ ֆրանսերէն խօսիլ, մենք տակաւին տկար էինք նոյն լեզուի մէջ և Տեսչի նպատակն էր անշուշտ, որ աշակերտք չը հասկնան ուսուցչին ուղղած խօսքերն: Սակայն Պատկանեանց չը կարաց զսպել իւր յուզումն, դարձաւ աշակերտներուն—խնդրեմ, ասացէ՛ք, թէ ներկայէս զատ, պ. Տեսչի պաշտօնավարութեան ժամանակ (որ երկու տարիէն աւելի է) ես երբէ՛ք աշակերտի մազ քաշած կամ ծանր խօսք արտասանած եմ:—Ո՛չ, ո՛չ, պատասխանեցինք ամենքս. և Տեսուչն աշակերտաց ևս քանի մի խրատական խօսքեր ուղղելէն զկնի, մեկնեցաւ: Ա՛խ, Տիգրան, (մազերն քաշուածի անունն) ասաց Պատկանեանց, պատճառ տուիր, որ թէ՛ ես վշտանամ և թէ՛ ազնիւ Տեսչի սիրտըն վշտացնեմ:

նստածներն ոտքի էին կանգնում և անցուդարձ անողներն բացւում ու ճանապարհ էին տալի աշակերտաց: Ինչո՞ւ չը լիջեմ նաև շատերու բերնէն լսուած անմուռանալի խօսքերն. «Յեր հոգուն մատաղ, Հայ տղերք, մեր եկեղեցիներն ու վարժարաններն ձեզմով պիտի պայծառանան»: Այս խօսքերն շատ անգամ վրացերէն էին կրկնում:

Պ. Շանշեանց անբաժան էր մեղմէն: Երբ քաղաքէն դուրս էինք գնում զբօսանաց համար, ինքն էր, որ 'ի գարնան առաջնորդում էր մեզ Աերայի վտակին կանաչադարձ հովիտն: Ինքն էր, որ առաջնորդում էր Թածմինդայի սարահարթն, որոյ բարձունքէն ամբողջ Թիֆլիսն պատկերանում է իւր ամեն գեղեցկութեամբ, իւր բազմադարեան Կուրով, որ քաղաքն երկու բաժնելով հոսում է մերթ հեղասահ, մերթ շառաչաձայն ¹⁾:

1) — Այդ սարահարթէն սակաւ ինչ հեռի մի գիւղ կար (անունն մոռցած եմ), որոյ բնակիչներուն համար մի յարգելի, չասեմ պաշտելի անձնաւորութիւն էր Պ. Շանշեանց: Ամէն անգամ, որ նշմարում էին թէ սարին վրայ խաղում ենք, և շատ անգամ մօտենում էինք իրենց գիւղին, իրարու իմաց էին տալի, բերում էին մեզ համար՝ կաթ, մածուն, հաց, ամէն սպասներով: Կարգ կարգ նստում էինք և ուտում: Ցնծութեան խրախճանի օր էր լինում մեզ համար, վասն զի որդեգիրներս՝ մեծ մասամբ գիւղացի էինք, սերով, կաթով և մածնով մեծցած: Գիւղացիներն զմայլմամբ նայում էին մեզ վրայ. ամենքն մի հագուստ ունին, ասում էին իրարու, ամենքն սիրով են, ամենքն կարծես եղբայր են, զմայլում էին մանաւանդ Ցեսչի վրայ, որ այսքան զաւակներն իրեն հնազանդ են: Այս ծաղկահոտ սեղանէն, այս սուրբ ճաշէն զկնի՝ Ցեսուչն շնորհակալութիւն էր մատուցանում (անշուշտ և պարգև էր տալիս) վրացերէն լեզուաւ, բանդի վրացախօս էին: Լսած էինք, որ ինքն իբրև նախնի Ազնուականի զաւակ՝ սեպհական գիւղ ունի, բայց թէ այս

Նա ինքն էր, որ ամբան արձակուրդին առաջնորդում էր մեզ՝ լողալու ¹⁾ Կուր գետի մէջ և վարժեցնում էր: Նա ինքն էր, որ աշնան այգեկութին երբեմն առաջնորդում էր 'ի Կրճանիս (Ծիրանաւոր) ²⁾, ուր շատ

գիւղն էր կամ մի այլն՝ չը գիտէինք, զի ինքն իւր անձին կամ ունեցածին վրայ երբէք չէր խօսում:

1) — Պ. Ըանշեանց բաջ լուղորդ էր. ինքն գետի խոր կողմէն լողալով՝ ընկերանում էր աշակերտներին, որ չը վախնան և բանի փորձերէն զկնի՝ պատուիրում էր որ վախկոտներն՝ խոր կողմէն չերթան: Դժբաղդաբար՝ ես ջրասուղութեան երկչոտներէն էի, մինչդեռ ընկերակիցներէս շատերն բաջ վարժեցան լողալու: Պ. Տեսչի բոլոր գետի միւս ափն էր բնակում, մեր լողալու աւարտումէն զկնի, երբեմն իւր հագուստներու ծրարն գլխի վրայ դնելով, առանց թըրջելու, անցնում էր միւս ափն, հագնում և բոլորն այցելում: Այս առթիւս յիշեմ մի դէպք, թէ մինչև ո՞ր աստիճան կարող է ազդել առաքինութեան մարմնացումը: Մի օր, Տեսուչն առաջնորդեց մեզ դէպի գետն, իսկ ինքն մնաց Վրոնցովեան կամրջի վրայ, որուն մօտ էր մեր լուսացուելու տեղին: Քանի մի ստահակներ բռնած էին այդ տեղն և առ ոչինչ էին համարում վերակացուի սպառնալիքներն՝ հեռուն երթալու և այնտեղ լուսացուելու: Աշակերտներն չէին հանուում, և Տեսուչն կամրջի վրայէն նշմարելով եկաւ հասաւ և իւր սովորական անվրդով վեհութեամբ ասաց. — «Կէտք է որ հեռուն երթաք, գետափն ընդարձակ է. եթէ չերթաք, ձեզ հետ չեմ խօսիր» — Մի բարկանար, աղա ջան, հոգուդ մատաղ, գոչեցին ամենքն և իսկոյն իրենց հագուստներն ժողովելով գնացին բաւական հեռի: Ապա Տեսուչն դառնալով վերակացուին՝ ասաց. «Երեմիա, Կէտք է որ կռուարարի պէս խօսիս մարդիկներու հետ»:

2) — Ինչպէս սոյն ուխտատեղւոյն, նոյնպէս Թէլէթի, Եահնաբաթի, Եվինդիսի և այլ բանի մի ուխտատեղեաց արդիւնքներն, Ներսէս ս. Լալրապետի անօրինութեամբ,

անգամ կանուխ հասնելով՝ մասնակցում էինք ժամերգութեան. հացն ու պանիրն, դեղձն ու խաղողն ճաշակում էինք իբրև համադամ, զբօսնում էինք, երգում էինք, և ապա ցնծութեամբ դառնում էինք ՚ի վարժարան:

Այն, չեմ կարող պատմել՝ թէ ինչ մեծ ազդեցութիւն ունէր Տեսչի ընկերակցութիւնն աշակերտաց վրայ: Իւր խօսքերն՝ զբօսանաց ժամանակ, ուտելու ժամանակ, քալելու ժամանակ՝ սքանչելի դասեր էին: Կալին աշակերտներ, որ ետեւէն քալելով կոխում էին նորա ոտնատեղիներն, կարծելով թէ կը վարժին նորա պէս վեհ քալուած ունենալ, նորա պէս շնորհալի ձև ունենալ:

Միայն զբօսանքներն, խաղերն, լողանքն, մաքրութիւնն չէին աշակերտաց ողջպահիկ միջոցներն: Բազմահմուտ Տեսուչն մարմնաւոր առողջութեան հիմն էր համարում հոգւոյ առողջութիւնն, բարոյական առողջութիւնն: Բաց յայմանէ, նա քաջ օմէօպատ էր: Թէև ուսումնարանն յատուկ բժիշկ ունէր, որ միշտ այցելում էր Դպրանոցն, բայց գլխաւորապէս Տեսուչն ինքն էր, որ իւր օմէօպատ հրահանգներով ու դեղերով առաջն էր առնում ցրտէ, տաքէ և այլ պատճառներէ պատահած հիւանդութեանց: Ո՛չ միայն աշակերտներն էին, որ օգտուում էին նորա բժշկական խրատներէն և օմէօպատիկ դեղերէն, այլ և շատ չքաւոր ընտանիքներ, որոց համար Պ. Շանշեանցի բնակարանն մի սփոփանաց վայր էր: Նորա տեսչութեան շրջանին մէջ երկու աշակերտ միայն զոհ եղան մահուան—Լալազարեանց Աղլարեցի և Չերքեզահայ Խաչատուր՝ Ար-

Դպրանոցին յաւակացուած էին, հոգաբարձութեան հսկողութեան և պատասխանատուութեան ներքոյ:

մաւիրցի. աւաջինն արդէն հիւճախտաւոր եկած երկ-
րէն, որուն առջէն չը կարացին առնուլ ո՛չ միայն ա-
մենօրեայ բժշկի, այլ նոյն իսկ բժշկապետ Հախվեր-
դեանցի մասնաւոր խնամքներն. իսկ երկրորդն վախճա-
նեցաւ քօլերայէն:

Ս. Վարդանանց տօնն և Աւագ Հինգշաբթին, մեզ
համար ցնծութեան օրեր էին: Վարդանանց տօնին՝ ինքն
Տեսուչն յատուկ պատարագ էր մատուցանել տալի 'ի
յիշատակ մոռելոց. իսկ Աւագ-Հինգշաբթին՝ Տեսուչ և
աշակերտք՝ ընդունում էին Ս. Հաղորդութիւն: Այդ
երկու օրերն՝ Տեսուչն սեղանակից էր լինում մեզ և
իւր կողմէն պատրաստուում էր մի մի բաժակ գինի ա-
շակերտաց համար: Այնքան անջինջ տպաւորութիւն է
ունեցած սրտիս վրայ (անշուշտ նոյն շրջանի բոլոր ա-
շակերտաց) այդ օրերու յիշատակն, որ այսօր իսկ, ծե-
րունի հասակիս մէջ, կարծում եմ թէ՝ Պ. Շանշեանց
բազմած է սեղանի գլուխն և մենք ճաշում ենք իրեն
հետ, այս տարբերութեամբ միայն, որ այն ճաշերուն
ժամանակ՝ ուրախութիւն ու զուարթութիւն էր փայ-
լատակում մեր դէմքերուն վրայ. իսկ այսօր գրեւոր պա-
հուս՝ արտասուաց շիթերն ինքնին թորում են աչքե-
րէս և կաթկաթում գրածիս վրայ: Ա՛խ, քաղցր յիշա-
տակներ, ա՛խ երջանկութեան օրեր...:

Է.

ՈՐՊԷՍ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ՄԱՐԴ ԵՒ ԲԱՂԱԲԱՑԻ

Պ. Գ. Իզմիրեանց ասում է ղամբանականին
մէջ— «Նա ամեն համախմբութեանց զարդն էր և իւր
բազմակողմանի հայեցուածքով ու նկատողութիւններով
օգտակար անդամ ամեն հասարակային հարցերի մէջ:

Նրա առաջարկութիւններն միշտ յարգուում էին և ընդունուում իբր անկեղծ հոգւոյ ներշնչումներս: (Նոր-Դար 1889. № 39):

Պ. Եւանգուլիանց գրում է կենսագրականին մէջ—
«Պ. Շանշեանց տեսչութենէն հրաժարելով և 'ի Պետերբուրգ վերադառնալով բնակուում էր իւր Նիկողայոս եղբօր գերդաստանին մէջ, որ կեդրոն էր դարձած երիտասարդներուն, որոնք նոյն ժամանակ ուսանում էին Պետերբուրգի կրթական բարձրագոյն հաստատութեանց մէջ: Նոյն ժամանակի ուսանողներն մինչև ցայսօր զմայլմամբ են խօսում այն քաղցր ժամերուն վրայ, որ անցնում էին նոքա հեղինակներու, նկարիչներու և գեղարուեստասիրաց ակմբին մէջ 'ի տան Շանշեանց: Ի. Ի. Փանայեան, Նեկրասով, Գրիգորովիչ, Միկէշին, Սոկոլով, Տամբրիկ, Կալցուլարի, ահա այն ընկերական շրջանակն, ուր շնորհիւ պ. Շանշեանցի խալտում էր Կովկասեան համալսարանական երիտասարդութիւնն...: Պ. Շանշեանց պատկանում էր այն մարդկանց դասուն, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունին շրջապատողաց վրայ, ո՛չ թէ իրենց երկասիրութեանց բազմաթիւ հատորներով, այլ իրենց զօրաւոր ու խորին համոզմունքով և իրենց գաղափարներու սրբութեամբ: Այս բանիս մէջն էր նորա գրաւիչ զօրութիւնն, որ զգալի էր իւր ամեն աստիճանի և ամեն կարգի բազմաթիւ բարեկամաց, որոնք ինչպէս անկեղծ ակնածանօք յարգած էին 'ի կենդանութեան, նոյնպէս և անջինջ պիտի պահեն անշուշտ նորա յիշատակն իրենց սրտերուն մէջ նորա մահէն զկնիս: (Նով. Օբոզ. 1889. մարտ 14):

Պ. Մարկոս Աղաքէգեան գրում է.— «Ես իմ կեանքում միայն մի անձն ճանաչեցի, որ իր կեանք՝ իր դաւանած վարդապետութեան հետ միացած լինի: Դա, այդ մարդն էր պ. Շանշեանց, որ իրան ճանաչողներն իր

վրայ հիացնելէ և սքանչացնելէն ուրիշ ակդեցութիւն չէր աներ: 1853-ին, երկու անգամ իւր դասախօսութեանց ներկայ գտնուեցալ Ներսիսեան Ուսումնարանում: Դասախօսում էր հեղինակելով և կենդանի բարբառով: Բոլոր ուսանողք՝ ականջ ու միտք էին եղած լսելու և ըմբռնելու իւր դասերն:... Պ. Շանշեանց, ոչ միայն յարգուած ու սիրուած էր իր աշակերտներէն, իր ընկերներէն ու բարեկամներէն, հապա նաև երևելի վարչական պաշտօնեայններէ, զինուորական մեծ աստիճանաւորներէ, մեծանուն քաղաքացիներէ: Ես իմ աչքովս տեսայ, որ Ներսէս Կաթողիկոս անձամբ հիւանդատես գնաց անոր խոնարհ յարկին մէջ: Այդ անձնաւորութիւն, ոգևորուած ու կենդանացած քրիստոնէական ուսմունքով ու վարքով, ոգևորում ու կենդանացնում էր իր խօսքով ու բարքով իրան մօտեցողներուն ու խօսակիցներուն: Հայրենիք, 1892 յունիս 16:

Ինչպէս որ նկարագրում են պ. պ. Իզմիրեանց, Եւանգուլեանց և Աղաբէգեան, արդարև սքանչելի էր պ. Շանշեանցի ընկերական կեանքն: Մենք ևս պատմենք մեր տեսածն:

Ներսիսեան ուսումնարանի հանդէպ կար մի երկայն շարք (թերևս կայ մինչև ցայժմ) միայարկ, կամարաւոր խանութներու ¹⁾, որոց կեդրոնին մէջ միայն բարձրանում էր մի աշտարակաձև շէնք քանի մի սենեակներով: Մեր տեսուչն այստեղ ընտրած էր իրեն համար բնակարան, որ մի տեսակ գիտարան էր, որոյ առջև կանգնած էր Դպրանոցն իւր մօից բարձրակամար դռներով, գեղեցիկ պատշգամներով և լուսաւէտ դասարաններով ու ննջարաններով: Եթէ մենք, բոլոր

¹⁾ — Պատմում էին թէ՛ ս. Հայրապեան, իւր վիճակաւոր առաջնորդութեան ժամանակ՝ նախ սոյն հաստիքաբեր կրպակներն շինել տուած է և ապա Դպրանոցն:

մեր վարժուէքով ու շարժմունքով, Տեսչի աչաց առջևն էինք, նոյնպէս մեր հանդէպ էր նաև ինքն Տեսուչն: Շատ անգամ, երբ մենք ճամելով իրարու պատմում էինք մեր դասերն, տեսնում էինք, որ Տեսուչն ևս առանձինն, կամ որ և իցէ ուսուցչի կամ բարեկամի հետ, ճամում է երկայնաձիգ խանութներու տանեաց վրայ, որ թանձր հողով ծածկուած ճամավայր էր, ինչպէս որ և Դպրանոցի տանիքն զբօսավայր մեզ համար:

Շատ հազիւ էր պատահում, որ Տեսուչն բացակայ լինի կամ վարժարանէն, կամ իւր բնակարանէն, և դիտուած էր որ այդ բացակայութեան միջոցին իսկ կոչուած է ս. Հայրապետէն Թիֆլիսում գտնուած տարիներում: Սակայն իւր այցելուներն անպակաս էին, մանաւանդ երեկոյեան ժամանակ, և մեր նշմարած այցելուքն (բաց 'ի ուսուցիչներէն) էին գլխաւորապէս պ. պ. Դաւիթ Մելիքեան, Ստեփ. Սարգսեան, Ե. Մարկոսեան, Գ. Իզմիրեան, Հախվերդեան եղբարք, և այլն, որոնք Կովկասիոյ Փոխարքայական Կառավարութեան զանազան ճիւղերու մէջ նշանաւոր պաշտօններ ունէին, իրենց լուրջ բնաւորութեամբ և հաւատարիմ պաշտօնավարութեամբ վայելում էին Տէրութեան վստահութիւնն, բայց էին միանգամայն խոհեմ և շրջահայեաց ազգասէրներ, յարած էին Պ. Շանշեանցի բարձր գաղափարներուն:

Այդ պետական պաշտօնեայքն շատ անգամ ժողովուում էին Պ. Շանշեանցի բնակարանն, մեծ ուշադրութեամբ լսում էին կանխաւ մեր սաներուս պատրաստած քարոզներն, որ պիտի կարդայինք եկեղեցեաց մէջ, իւրաքանչիւրն յայտնում էր իւր գիտողութիւնն և ապա միայն այն քարոզներն էին որոշուում 'ի լուր ժողովրդեան խօսելու, որոնք հաւանութիւն էին ստացած Տեսչի այցելուներէն:

Այցելուք աւելի բազմաթիւ էին լինում, երբ մեր գրածներն կարդում էինք ուսումնարանի հոյաշէն դահլիճին մէջ պատրաստուած ամբիոնէն: Ունկնդիրներն լեւնում էին Իպլանոցէն իրենց սիրտն այնտեղ թողլով: Տեսուչն դաստիարակութեան վսեմ խորհրդով և ընկերական բարձր գաղափարներով կապում էր ժողովուրդն վարժարանին հետ: Կապ կրթական, կապ ընկերական. ահա ազդեցութիւն ճշմարիտ դաստիարակութեան ¹⁾։

Պ. Մանշեանց ծանօթ անձնաւորութիւն էր ոչ միայն Հայոց, այլ նաև Վրացւոց իշխանական դասուն համար: Ձէին ծածկում նրամէն իրենց խորհրդներն, ճանաչելով որպէս ամենախոհեմ և բարի քաղաքացի:

Երբ Աղէքսանդր Նիկողայեվիչ, իբրև թագաժառանգ, այցելութեան ելած էր ՚ի Կովկաս, Թիֆլիսի Քաղաքագլուխն, լուսավառութեան առթիւ, լատկապէս գիմած էր Մանշեանցին թէ քնն խորհրդանշանով պէտք է զարդարել փոխարքայական պալատին հանդէպ պատրաստած վենդելական պաստառն: Մանշեանց լանձնաբարձ էր հայերէն և ռուսերէն գրել այս Սաղմոն. «Ողորմութիւն և ճշմարտութիւն պատահեսցին. արդարութիւն և խաղաղութիւն համբուրեսցին»: Լուսոյ կոհակներուն մէջ ցոլացած այս խօսքերն ոչ միայն բազմախոռն հանդիսատեսներու հիացումն, այլ նաև թագաժառանգին ուշադրութիւնն գրաւած էին:

Ձեմ կարող մոռնալ և միշտ արտասուօք պիտի լիշեմ այն տխուր օրն, երբ Պ. Մանշեանց քանի մի ամսէն ՚ի վեր հրաժարած էր տեսչական պաշտօնէն (որոց վրայ յետոյ

1) — Ձեռք կարող ասել արդեօք թէ սղոյն ազդեցութեան արդիւնքն էին ժողովրդի մէջ տարածուած ազգային երգերն, ապա պատմական, թատերական ներկայացումներն, որոնք դժբաղդաբար յետ ժամանակաց շեղելով իրենց նպատակէն՝ կորուսին իրենց նշանակութիւնն:

պիտի խօսիմ), մեկնում էր Թիֆլիսէն 'ի Պետերբուրգ, բազմաթիւ ուղևորաց մէջ գտնւում էր նաև վրացի Հերակլ արքայազունն ('ի մօրէ Հայ): Սա իւր մէջքը կապած թանկագին դաշոյնն փոխանակեց Պ. Մանշեանցի դաշոյնին հետ 'ի յիշատակ անմոռացութեան: Ուղևորողը յարտասուս շարժեցան, Մանշեանց տատանեցաւ, բայց Հերակլ ջերմ համբոյրներով պարտաւորեց անպատճառ ընդունիլ:

Պ. Մանշեանց արդէն ճանապարհորդութեան յատուկ իւր ընտիր չէրքէզի հագուստն հագած էր. տուաւ իւրն և Հերակլի դաշոյնն կախեց մէջքը կապած կամարէն: Մտտ գոհ եղաւ արքայազունն և քանիցս համբուրեց գգուանօք:

Ինչ խօսքեր անցան այս բաժանման պահուն, չեմ կարող մի առ մի գրել: Ընթերցողաց խորհրդածութեան եմ յանձնում՝ այս վսեմ դէպքն, թէ Բնչ էր խորհրդաւոր շարժառիթն, որ արքայազունն իւր դաշոյնն փոխանակում էր մի առաքինի քաղաքացու, մարդկութեան մի աննման դաստիարակի դաշոյնին հետ..... Արդեօք կամենում էր հասկացնել՝ թէ ընկած աղքերու կանգնումն կախուած է բարոյական սպառազինութենէն և ո՛չ լուի նիւթականէն.....

Պ. Մանշեանց, իբրև ընկերական մարդ և ճշմարիտ քաղաքացի ունէր իւր յատուկ դաւանութիւնն, ըստ ամենայնի ս. Գրոց հոգւոյն վրայ հիմնուած, որ ամեն հայրենասէրներու համար կարող է նշանաբան լինիլ. «Իրել հայրենիքը և աղբը, որուն անձամբ օրինակ տուած են, ո՛չ միայն Մովսէս, Դաւիթ և ալլք, ալլ և մեր Փրկիչն: Հնազանդիլ հայրենեաց օրէնքին, եթէ հակառակ չեն աստուածալին օրինաց: Եթէ վնասակար և ընդդէմ են անձնական օգտի, դարձեալ պէտք է սիրով ընդունիլ: Տալ հարկ ճշդութեամբ՝ Տէրութիւնն պահպանելու և բարեխաւելու համար: Հեռանալ ամեն

չարագրգիռ պատահմունքներէ և ամեն բանէ, ինչ որ կարող է երկրի խաղաղութիւնը վրդովել. իսկ ընդհակառակն՝ աշխատիլ, որ բարենորոգումն ամեն բանի մէջ՝ ինի խաղաղ և օրինաւոր ճանապարհաւ: Վերջապէս պարտինք աշխատիլ ընդհանուրի համար. աշխատիլ մեզմէն կախեալ ամեն տեսակ զոհաբերութեամբ, եթէ անշուշտ կարևոր է անձնագոհութիւն, որոյ գեղեցիկ օրինակներն խիստ շատ են պատմութեան մէջ¹⁾:

Պ. Մանշեանց, իբրև ընկերական մարդ և մանաւանդ իբրև ազնուականի զաւակ, ունէր քաջ մարդու պատրաստականութիւն: Իւր ճոխ և ընտիր մատենագարանի դիմահայեաց պատէն կախուած ընձու մորթին վրայ՝ ճաշակաւ զետեղուած կային իւր դաշոյնն ու կամարն, իւր ատրճանակն ու վառօդարանն, ամենքն ևս չերքեզական ընտիր կերտուածով: Ունէր նաև չերքեզական հագուստ, ինչպէս յիշած ենք, ճերմակ գլխարկով և մուշտակով՝ ազնուականաց յատուկ տարազէն: Ունէր նոյնպէս յատուկ թոմբ և հեծելութեան ամեն կարևոր հանդերձանք. քանզի ինքն ևս քաջ ձիավարներէն էր:

Զատկական օրերուն մէջ, Վէձիս գիւղի, իւր հօրենական կալուածի, նշանաւորներն իւրաքանչիւր տարի գալիս էին գառներու նուէրներով և մասնաւոր ձի էին բերում՝ գիւղատէրն իւր գիւղացւոց այցելութեան տանելու համար: Պ. Մանշեանց գառնուկներն նուիրում էր աշակերտաց և ինքն հեծած իւր նժուգն, աջ ու ձախ և ՚ի յետուստ ունենալով գիւղացի ձիաւորներն, Սօլօլակի քաղաքամիջէն անցնելով գնում էր ՚ի Վէձիս, ուր մի օր մնալէն և շինականներն միթարելէն զկնի, նոյն հանդիսաւորութեամբ գառնում էր իւր բնակարանն:

ՄԵԼՔԻՍԵՆԴԵՅ ԵՊ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

(Մնացեալը յաջորդ գրքում)

1) — Ուսումն պարտուց. Տպագր. Երուս. եր. 132.